श्रीरामायनमः॥ येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्यमहेश्वरात्। कृत्स्नंव्या
करणंप्रोक्तंतस्मैपाणिनयेनमः। १ येनधौतागिरःपुंसांविमलैःश
ब्दवारिभिः। तमश्चाज्ञानजंभिन्नंतस्मैपाणिनयेनमः॥ २॥ अथशब्दा
नुशासनं॥ अइउण्। ऋऌक्। एओङ्। ऐऔच्। हयवरट्। लण्।
ञमङणनम्। झभञ्। घढधष्। जबगडदश्। खफछठथचटतव्।
कपय्। शषसर्। हल्। इतिप्रत्याहारसूत्राणि॥ वृद्धिरादैच्॥ अदे
ङ्गुणः। इकोगुणवृद्धी॥ नधातुलोपआर्धधातुके। क्ङितिच॥ दी
धीवेवीटाम्। हलोनन्तराःसंयोगः॥ मुखनासिकावचनोनुनासिकः
तुल्यास्यप्रयत्नंसवर्णम्॥ नाज्झलौ। ईदूदेद्द्विवचनंप्रगृह्यम्॥

संप्रसारणम्॥ आद्यन्तौ टकितौ॥ मिदचोऽन्त्यात्परः॥ एच इग्घ्रस्वादेशे॥ ष
ष्ठी स्थाने योगा॥ स्थानेऽन्तरतमः॥ उरण् रपरः॥ अलोऽन्त्यस्य॥ ङिच्च॥ आदेः
परस्य॥ अनेकाल् शित्सर्वस्य॥ स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ॥ अचः परस्मि
न्पूर्वविधौ॥ न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घज
श्चर्विधिषु॥ द्विर्वचनेऽचि॥ अदर्शनं लोपः॥ प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः॥
प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्॥ न लुमताङ्गस्य॥ अचोऽन्त्यादि टि॥ अलोऽन्त्या
त्पूर्व उपधा॥ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य॥ तस्मादित्युत्तरस्य॥ स्वं रूपं शब्दस्या
शब्दसंज्ञा॥ अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः॥ तपरस्तत्कालस्य॥ आदिरं
त्येन सहेता॥ येन विधिस्तदन्तस्य॥ वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्॥ त्यदा

२

कालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः ॥ अचश्च ॥ उच्चैरुदात्तः ॥ नीचैरनुदात्तः ॥ समाहार
स्वरितः ॥ तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वम् ॥ एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ ॥ यज्ञ
कर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु ॥ उच्चैस्तरां वा वषट्कारः ॥ विभाषा छन्दसि
न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः ॥ देवब्रह्मणोरनुदात्तः ॥ स्वरितात्
संहितायामनुदात्तानाम् ॥ उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः ॥ १ ॥ अपृ
क्त एकाल्प्रत्ययः ॥ तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ प्रथमानि
र्दिष्टं समास उपसर्जनम् ॥ एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥ अर्थवदधातुर
प्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ कृत्तद्धितसमासाश्च ॥ ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदि
कस्य ॥ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥ लुक् तद्धितलुकि ॥ इद्गोण्याः ॥ लुपि

निच। एङ्प्राचांदेशे। हृच्छिदायंनवृद्धयीमावः। प्रत्ययस्यलुकूपंचर

॥इतिप्रथमाध्यायस्यप्रथमःपादः॥ गाङ्कुटादिभ्योञ्णिन्ङित्।

विजइट्॥ विभाषोर्णोः॥ सार्वधातुकमपित्॥ असंयोगाल्लिट्कित्॥ इन्धि

भवतिभ्यांच। मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसःक्त्वा॥ रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्र

च्छः संश्च। इकोझल्। हलन्ताच्च। स्थाघ्वोरिच्च। नक्त्वासेट्। निष्ठाशी

ङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः। मृषस्तितिक्षायाम्। लिङ्सिचावात्मनेपदेषु

उश्च। वागमः। हनःसिच्। यमोगन्धने। विभाषोपयमने। उदुपधाद्भावादि

दिकर्मणोरन्यतरस्याम्। पूङःक्त्वाच। नोपधात्थफान्ताद्वा। वञ्चि

लुञ्च्यृतश्च। तृषिमृषिकृशेःकाश्यपस्य। रलोव्युपधाद्धलादेःसंश्च। ऊ

ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री। गाङ्कुटाद्युङ्पधारद्दक्म्व्लेदस्ति पुनर्वै

स्वोस्त्रयोदश॥ इति प्रथमस्य द्वितीयः पादः॥ भूवादयो धातवः। उपदेशे

ऽजनुनासिक इत्। हलन्त्यम्॥ न विभक्तौ तुस्माः॥ आदिर्ञिटुडवः। षः प्रत्य

यस्य॥ चुटू॥ लशक्वतद्धिते। तस्य लोपः॥ यथासंख्यमनुदेशः समानाम्॥ स्व

रितेनाधिकारः॥ अनुदात्तङित आत्मनेपदम्॥ भावकर्मणोः॥ कर्तरि

कर्मव्यतिहारे॥ न गतिहिंसार्थेभ्यः। इतरेतरान्योऽन्योपपदाच्च॥ नेर्विशः॥

परिव्यवेभ्यः क्रियः॥ विपराभ्यां जेः॥ आङो दोऽनास्यविहरणे॥ २॥ क्रीडोऽनुसं

परिभ्यश्च॥ समवप्रविभ्यः स्थः। प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च॥ उदोऽनूर्ध्वकर्म

णि॥ उपान्मन्त्रकरणे॥ अकर्मकाच्च॥ उद्विभ्यां तपः॥ आङो यमहनः॥ स

युक्तवद्यक्तिवचने । विशेषणानां चाजाते । तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ।
लुब्योगाप्रख्यानात् । योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् ॥ प्रधानप्रत्यया
र्थ वचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् ॥ कालोपसर्जने च तुल्यम् ॥ जात्याख्या
यामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् ॥ अस्मदो द्वयोश्च ॥ फल्गुनीप्रो
ष्ठपदानां च नक्षत्रे ॥ ३ ॥ छंदसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् ॥ विशाखयोश्च ॥
तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वंद्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ॥ सरूपाणामेक
शेष एकविभक्तौ । वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ॥ स्त्री पुंवच्च ॥ पुमा
न्स्त्रिया । भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥ नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चा
स्यान्यतरस्याम् ॥ पिता मात्रा ॥ श्वशुरः श्वश्र्वा त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ॥

५

चतुर्थ्यर्थे॥ उपाद्यम[illegible]करणे। ज्ञाश्रुस्मृदृशांसनः। नानोर्ज्ञः॥ प्रत्याङ्भ्यां
श्रुवः॥ शदेःशितः॥ म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च॥ पूर्ववत्सनः॥ आम्प्रत्ययवत्
कृञोनुप्रयोगस्य। प्रोपाभ्यांयुजेरयज्ञपात्रेषु। समःक्ष्णुवः॥ भुजोनवने
णेरणौयत्कर्मणौचेत्सकर्त्तानाध्याने॥ भी[illegible]स्म्योर्हेतुभये। गृधिवंच्योः
प्रलंभने। लियःसंमाननशालीनीकरणयोश्च। मिथ्योपपदात्कृञोभ्या
से। स्वरितञितःकर्त्रभिप्रायेक्रियाफले॥ अपाद्वदः। णिचश्च। समुदाङ्भ्यो
यमोग्रंथे॥ अनुपसर्गाज्ज्ञः। विभाषोपपदेनप्रतीयमाने। शेषात्कर्तरिपर
स्मैपदम्॥ अनुपराभ्यांकृञः॥ अभिप्रत्यतिभ्यःक्षिपः। प्राद्वहः। परे
र्मृषः। व्याङ्परिभ्योरमः॥ उपाच्च। विभाषाकर्मकात्। बुधयुधनशजने

५

मोगमृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्यः ॥ निसमुपविभ्यो ह्वः ॥ स्पर्धायामाङ
गंधनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृ
ञः ॥ अधेः प्रसहने । वेः शब्दकर्मणः ॥ अकर्मकाच्च । संमाननोत्संजनाचा
र्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः ॥ कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि । वृ
त्तिसर्गतायनेषु क्रमः ॥ उपपराभ्याम् ॥ आङ उद्गमने । वेः पादविहरणे
प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ अनुपसर्गाद्वा ॥ अपह्नवे ज्ञः ॥ अकर्मकाच्च । संप्र
तिभ्यामनाध्याने । भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमंत्रणेषु वदः । व्य
क्तवाचां समुच्चारणे ॥ अनोरकर्मकात् ॥ विभाषा विप्रलापे ॥ अवाद्ग्रः । स
मः प्रतिज्ञाने । उदश्चरः सकर्मकात् । समस्तृतीयायुक्तात् । दाणश्च सा चे

नैकवचने। कारके ध्रुवमपायेऽपादानम्। भीत्रार्थानां भयहेतुः। पराजे
रसोढः। वारणार्थानामीप्सितः। अंतर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति। आख्या
तोपयोगे। जनिकर्तुः प्रकृतिः। भुवः प्रभवः। कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदा
नम्। रुच्यर्थानां प्रीयमाणः। श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः। धारेरु
त्तमर्णः। स्पृहेरीप्सितः। क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः। क्रुध
द्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म। राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः। प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पू
र्वस्य कर्ता। २। अनुप्रतिगृणश्च। साधकतमं करणम्। दिवः कर्म च।
परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम्। आधारोऽधिकरणम्। अधिशी
ङ्स्थासां कर्म। अभिनिविशश्च। उपान्वध्याङ्वसः। कर्तुरीप्सिततमं

द्रुस्रुभ्यो णेः। निगरणचलनार्थेभ्यश्च॥ अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्। न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः॥ वा क्यषः॥ द्युद्भ्यो लुङि॥ वृद्भ्यः स्यसनोः। लुटि च क्लृपः॥ मृलादयः कोडोत्तुवेः पाद म्रियतेः प्राद्वहस्त्रयोदश॥ इति प्रथमस्य तृतीयपादः॥ आकडारादेका संज्ञा॥ विप्रतिषेधे परं कार्यम्॥ यू स्त्र्याख्यौ नदी। नेयङुवङ्स्थानावस्त्री। वामि। ङिति ह्रस्वश्च। शेषो घ्यसखि। पतिः समास एव। षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा। ह्रस्वं लघु। संयोगे गुरु। दीर्घं च। यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्। सुप्तिङन्तं पदम्॥ नः क्ये। सिति च। स्वादिष्वसर्वनामस्थाने। यचि भम्। तसौ मत्वर्थे। अयस्मयादीनि छन्दसि। १। बहुषु बहुवचनम्। द्व्येकयोर्द्विवच

ते प्राग्धातोः।८। छंदसि परेपि। व्यवहिताश्च। कर्मप्रवचनीया॥ अ
नुर्लक्षणे। तृतीयार्थे। हीने। उपोधिके च॥ अपपरी वर्जने। आङ्म
र्यादावचने। लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः॥ अ
भिरभागे। प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः॥ अधिपरी अनर्थकौ। सुः पू
जायाम्। अतिरतिक्रमणे च। अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हा
समुच्चयेषु। अधिरीश्वरे॥ विभाषा कृञि॥ लः परस्मैपदम्। तङानावा
त्मनेपदम्।५। तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः॥ तान्येकवचन
द्विवचनबहुवचनान्येकशः॥ सुपः॥ विभक्तिश्च॥ युष्मद्युपपदे सम
नाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः। प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम

कर्म॥ तथायुक्तं चानीप्सितम्। अकथितंच। गतिबुद्धिप्रत्यवसा
नार्थशब्दकर्मकाणामणिकर्त्तासणौ। हृक्रोरन्यतरस्याम्। स्वतंत्रः क
र्त्ता। तत्प्रयोजको हेतुश्च। प्राग्रीश्वरान्निपाताः॥ चादयोसत्वे॥ प्रादयः
उपसर्गाः क्रियायोगे गतिश्च। ऊर्यादि च्वीडाचश्च॥ अनुकरणं
चानितिपरम्॥ आदरानादरयोस्सदसती॥ भूषणेलम्॥ अंतरपरि
ग्रहे॥ कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते॥ पुरोव्ययम्॥ अस्तंच॥ अच्छगत्य
र्थवदेषु॥ अदोनुपदेशे॥ तिरोंतर्द्धौ॥ विभाषाकृञि॥ उपाजेन्वाजे॥
साक्षात्प्रभृतीनिच॥ अनत्याधानउरसिमनसी॥ मध्येपदेनिवचनेच।
नित्यंहस्तेपाणावुपयमने। प्राध्वंबंधने। जीविकोपनिषदावौपम्ये

प्र. पौ.
८

स्यँचायामः॥ तिष्टद्गुप्रभृतीनि च। पारेमध्येषष्ठ्यावा॥ संख्यावंश्येन॥ नदी-
भिश्च॥ अन्यपदार्थे च संज्ञायाम्॥ तत्पुरुषः॥ द्विगुश्च॥ द्वितीयाश्रिता-
तीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः॥ स्वयंक्तेन॥ खट्वाक्षेपे॥ सामि॥ कालाः॥
अत्यंतसंयोगे च। तृतीयातत्कृतार्थेनगुणवचनेन॥ पूर्वसदृशसमो-
नार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः॥ कर्तृकरणेकृताबहुलम्॥ कृ-
त्यैरधिकार्थवचने॥ अन्नेनव्यंजनम्॥ भक्ष्येणमिश्रीकरणम्॥ चतु-
र्थीतदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः॥ पंचमीभयेन॥ अपेतापोढमुक्त-
पतितापत्रस्तैरल्पशः॥ स्तोकांतिकदूरार्थकृच्छ्राणिक्तेन॥ सप्तमी
शौंडैः॥ सिद्धशुष्कपक्वबंधैश्च॥ ध्वांक्षेणक्षेपे॥ कृत्यैऋणे॥ संज्ञायाम्॥

४

८

एकवच्च। अस्मद्युत्तमः। शेषे प्रथमः॥ परः सन्निकर्षः संहिता॥ विरामोव
सानम्॥ आकडाराद्कुसंज्ञुप्रतिगृणकर्योहिक्वं दर्शितिडोरघु॥ इ
ति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥ इति प्रथमोध्यायः॥ समर्थः पद
विधिः॥ सुबामंत्रिते पराङ्गवत् स्वरे। प्राक्कडारात्समासः॥ सह सुपा॥
अव्ययीभावः॥ अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासं
प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसा
कल्यांतवचनेषु॥ यथासादृश्ये। यावदवधारणे॥ सुप्प्रतिना मात्रार्थे
अक्षशलाकासंख्याः परिणा॥ विभाषा अपपरिबहिरंचवः पंचम्या॥
आङ्मर्यादाभिविध्योः॥ लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये। अनुर्यत्समया। य

अ॰ धी

किंक्षेपे। पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणी
प्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः। प्रशंसावचनैश्च। युवाखलतिप
लितवलिनजरतीभिः। कृत्यतुल्याख्याअजात्या। वर्णोवर्णेन। कु
मारःश्रमणादिभिः। चतुष्पादोगर्भिण्या। मयूरव्यंसकादयश्च। इतिश्रीम
र्षोत्पत्तिसिद्धसूत्रसमन्त्रहस्तद्वादश॥ इतिद्वितीयस्यप्रथमःपादः॥ पूर्वा
पराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे॥ अर्धंनपुंसकम्। द्वितीयतृ
तीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम्। प्राप्तापन्नेचद्वितीयया। कालाःप
रिमाणिना। नञ्। ईषदकृता। षष्ठीयाजकादिभिश्च। ननिर्धारणे। पू

९ ८

क्तेनाहोरात्रावयवाः॥ तत्र॥ क्षेपे॥ पात्रेसमितादयश्च॥ पूर्वकालैक
सर्वजरत्पुराणनवकेवलाःसमानाधिकरणेन॥ दिक्संख्येसंज्ञा
याम्॥ तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारेच॥ संख्यापूर्वोद्विगुः॥ कुत्सितानि
कुत्सनैः॥ पापाणकेकुत्सितैः॥ उपमानानिसामान्यवचनैः॥ उप
मितंव्याघ्रादिभिस्सामान्याप्रयोगे॥ विशेषणंविशेष्येणबहुलम्॥
पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च॥ श्रेण्यादयः
कृतादिभिः॥ क्तेननञ्विशिष्टेनानञ्॥ सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्य
मानैः॥ वृन्दारकनागकुञ्जरैःपूज्यमानम्॥ कतरकतमौजातिपरिप्रश्ने

अनभिहिते॥ कर्मणि द्वितीया। तृतीया च होश्छन्दसि। अंतरांतरेण यु
क्ते॥ कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे॥ अपवर्गे तृतीया। सप्तमीपंचम्यौ कारक
मध्ये॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया॥ यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र
सप्तमी। पञ्चम्यपाङ्परिभिः॥ प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्। गत्यर्थक
र्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि। चतुर्थी सम्प्रदाने। क्रियार्थोप
पदस्य च कर्मणि स्थानिनः॥ तुमर्थाच्च भाववचनात्॥ नमःस्वस्तिस्वा
हास्वधालंवषड्योगाच्च। मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाप्राणिषु॥ कर्तृक
रणयोस्तृतीया॥ सहयुक्तेऽप्रधाने॥ येनांगविकारः॥ इत्थंभूतलक्षणे
संज्ञोन्यतरस्यांकर्मणि॥ हेतौ। अकर्तर्यृणे पंचमी॥ विभाषा गुणेऽस्त्रि

१०

रणगुणसुहितार्थसदव्ययतृनसमानाधिकरणेन ॥ क्तेन नञ्ज्ञाये ।
अधिकरणवाचिना च । कर्मणि च । तृजकाभ्यां कर्त्तरि । कर्त्तरि च । नि ।
त्यंक्रीडाजीविकयोः । कुगतिप्रादयः । उपपदमतिङ् ॥ अमैवाव्ययेन ॥
तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ॥ क्त्वा च । शेषो बहुव्रीहिः ॥ अनेकमन्य
पदार्थे ॥ संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ॥ दिङ्नामान्यन्त
राले । तत्र तेनेदमिति सरूपे तेन सहेति ॥ तुल्ययोगे । चार्थे द्वन्द्वः । उपस
र्जनं पूर्वम् । राजदन्तादिषु परम् । द्वन्द्वे घि ॥ अजाद्यदन्तम् ॥ अल्पाच्तरम्
सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ॥ निष्ठा । वाहिताग्न्यादिषु । कडाराः कर्मधार
ये । पूर्वापराधरोत्तरतृतीयाप्रभृतीन्येकदेशः । इति [illegible] द्वितीयपादः

तं३।

प्र· पी ११

मंत्रितम् । एकवचनं संबुद्धिः । षष्ठी शेषे । ज्ञोऽविदर्थस्य करणे । अधीगर्थ-
दयेशां कर्मणि । कृञः प्रतियत्ने । रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः । आ-
शिषि नाथः । जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् । व्यवहृपणोः
समर्थयोः । दिवस्तदर्थस्य । विभाषोपसर्गे । द्वितीया ब्राह्मणे । प्रेष्यब्रु-
वोर्हविषो देवतासंप्रदाने । चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि । यजेश्च करणे ।
कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे । कर्तृकर्मणोः कृति । उभयप्राप्तौ कर्म-
णि । क्तस्य च वर्तमाने । अधिकरणवाचिनश्च । न लोकाव्ययनिष्ठाख-
लर्थतृनाम् । चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः ।
अनभिहित इत्थंभूतयत्नश्च प्रेष्यब्रुवोस्त्रयोदश ॥ इति द्वितीयाध्यायः

अकेनोर्भविष्यदधमर्ण्ययोः ॥ कृत्यानां कर्तरि वा ॥ तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यत-
रस्याम् ॥ २

११

मा२

ण्याम्। षष्ठी हेतुप्रयोगे। सर्वनाम्नस्तृतीया च। अपादाने पंचमी। अन्यारा
दितरर्ते दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते। षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन। एनपा
द्वितीया। पृथग्विनानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्॥ करणे च स्तोकाल्प
कृच्छ्रकतिपयस्यासत्ववचनस्य। दूरांतिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम्॥ दूरां
तिकार्थेभ्यो द्वितीया च॥ सप्तम्यधिकरणे च। यस्य च भावेन भावलक्षण
म्। षष्ठी चानादरे। स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च॥ आ
युक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम्। यतश्च निर्धारणम्॥ पंचमी विभक्ते॥ सा
धुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः। प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च। नक्षत्रे च
लुपि॥ प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा॥ संबोधने च॥ सा

संज्ञायां कन्थोशीनरेषु ॥ उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् ॥ छाया
बाहुल्ये। सभा राजामनुष्यपूर्वा ॥ अशाला च। विभाषा सेनासुराच्छा।
याशालानिशानाम् । परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ॥ पूर्ववदश्ववडवौ ॥
हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसि। रात्राह्नाहाः पुंसि। अपथं नपुंसकं।
अर्धर्चाः पुंसि च ॥ इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ॥ एतदस्त्रतसो
रत्रतसौ चानुदात्तौ ॥ द्वितीयाटौस्स्वेनः ॥ आर्धधातुके ॥ अदो जग्धिर्ल्य
प्ति किति ॥ लुङ्सनोर्घस्लृ ॥ घञपोश्च। बहुलं छन्दसि ॥ लिट्यन्यतरस्या
म्। ४। वेञो वयिः ॥ हनो वध लिङि। लुङि च। आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्
इणो गा लुङि। णौ गमिरबोधने ॥ सनि च। इङश्च। गाङ् लिटि ॥ विभाषा।

मंथतपोभ्यां वर्त्तिचरोः बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमे ५
घेभ्यः करणे

ग्र.दी.
१३

मंत्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः ॥ ४ ॥ आमः ॥ अव्ययादाप्सु
पः ॥ नाव्ययीभावादतोम्त्वपंचम्याः ॥ तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ लुटः प्रथ
मस्य डारौरसः ॥ द्विगुरुपत्तोपक्रमंवेन्नोनन्तोल्वलिभ्यश्चामपंच ॥ इति
द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ प्रत्ययः ॥
परश्च ॥ आद्युदात्तश्च ॥ अनुदात्तौ सुप्पितौ ॥ गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ॥ मान्बधदा
नशान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा
सुप आत्मनः क्यच् ॥ काम्यच्च ॥ उपमानादाचारे ॥ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ॥ भृ
शादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः ॥ लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् ॥ कष्टाय क्रमणे
कर्मणो रो^ घेभ्यः करणे ॥ सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ॥ नमोवरि

२३

लुङ्लङोः। णौ च संश्चङोः। अस्तेर्भूः। ब्रुवो वचिः। चक्षिङः ख्याञ्। वा लिटि।
अजेर्व्यघञपोः।। वा यौ। ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः। पैलादि
भ्यश्च। इञः प्राचाम्। ३। न तौल्वलिभ्यः। तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्
यस्कादिभ्यो गोत्रे। यञञोश्च।। अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च
बह्वचः इञः प्राच्यभरतेषु। न गोपवनादिभ्यः।। तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे।।
उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे।। आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डि
नच्।। सुपो धातुप्रातिपदिकयोः।। अदिप्रभृतिभ्यः शपः। बहुलं छन्द
सि। यङोऽचि च। जुहोत्यादिभ्यः श्लुः। बहुलं छन्दसि। गातिस्थाघुपाभू

भ्यः सिचः परस्मैपदेषु। विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः। तनादिभ्यस्तथासोः।

अ॰ धी
१४

विदांकुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम्॥ अभ्युत्सादयांप्रजनयांचिकयांरमयामं
कः पावयांक्रियाद्विदामक्रन्निति च्छन्दसि॥ च्लि लुङि॥ च्लेः सिच्॥ शल
इगुपधादनिटः क्सः॥ श्लिष आलिंगने॥ न दृशः॥ णिश्रिद्रुस्रुभ्यः क
र्तरि चङ्॥ विभाषा धेट्श्व्योः॥ गुपे[illegible]श्छन्दसि॥ नोनयतिध्वनयत्येल
यत्यर्दयतिभ्यः॥ अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्॥ लिपिसिचिह्वश्च॥ आ
त्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्॥ पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु॥ सर्तिशा
स्त्यर्तिभ्यश्च॥ इरितो वा॥ जॄस्तंभुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुंचुश्विभ्यश्च॥ २
कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि॥ चिण् ते पदः॥ दीपजनबुधपूरितायि
प्यायिभ्योऽन्यतरस्याम्॥ अचः कर्मकर्तरि॥ दुहश्च॥ न रुधः॥ तपोनुत।

वाक्यिचङः क्यच् । पुच्छभांडचीवराणिङ् ॥ मुंडमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रत
वस्त्र । हलकलकृततूस्तेभ्यो णिच् । धातोरेकाचो हलादेः । क्रियासमभि
हारे यङ् । नित्यं कौटिल्ये गतौ । लुपसदचरजपजभदहदंशगॄभ्यो भाव
गर्हायाम् । सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्ण
चूर्णचुरादिभ्यो णिच् । हेतुमति च । कण्ड्वादिभ्यो यक् । गुपधूपविच्छि
पणिपनिभ्य आयः । ऋतेरीयङ् । कमेर्णिङ् ॥ आयादयश्चार्द्धधातु
के वा । सनाद्यन्ता धातवः । स्यतासी लृलुटोः । सिब्बहुलं लेटि । कास्प्रत्य
यादाममंत्रे लिटि । इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः । दयायासश्च । उषविद
जागृभ्यो वान्यतरस्याम् । भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च । कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि

तृ.४

८३

अ॰ यी॰ १५

अचोयत्। पोरदुपधात्। शकिसहोश्च। गदमदचरयमश्चानुपसर्गे।
।ध। अवद्यपण्यवर्यागर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु। वह्यंकरणं॥ अ
र्यः स्वामिवैश्ययोः। उपसर्याकाल्याप्रजने॥ अजर्य्यंसंगतं। वदःसु
पिक्यप्च। भुवोभावे। हनस्तच। एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप्। ऋदुपधा
च्चाक्लृपिचृतेः। ईचखनः। भृञोसंज्ञायां। मृजेर्विभाषा। राजसूयसूर्य
मृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः॥ भिद्योध्द्यौनदे। पुष्यसिध्द्यौनक्ष
त्रे। विपूयविनीयजित्यामुंजकल्कहलिषु। प्रत्यपिभ्यांग्रहेःछंदसि॥
पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषुच॥ विभाषाकृवृषोः॥ ई॥ युग्यंचपत्रे॥ अमाव
स्यदन्यतरस्यां॥ छंदसिनिष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्य्य।

१५

येच। चिण्भावकर्म्मणोः। सार्वधातुके यक्। कर्त्तरि शप्। दिवादिभ्यः श्य
न्। वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः। यसोऽनुपसर्गात्। सं
यसश्च। स्वादिभ्यः श्नुः। श्रुवः शृ च। अक्षोऽन्यतरस्याम्। तनूकरणे तक्ष
तुदादिभ्यः शः। रुधादिभ्यः श्नम्। तनादिकृञ्भ्य उः। धिन्विकृण्व्योर
च। ध। क्र्यादिभ्यः श्ना। स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च। हलः श्नः
शानज्झौ। छन्दसि शायजपि। व्यत्ययो बहुलं। लिङ्याशिष्यङ्। क
र्म्मवत्कर्म्मणा तुल्यक्रियः। तपस्तपः कर्म्मकस्यैव। न दुहस्नुनमां य
क्चिणौ। कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च। धातोः। तत्रोपपदं सप्तमी
स्थं। कृदतिङ्। वासरूपोऽस्त्रियां। कृत्याः। ण्वुल्तृचौ। तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः

तीणवसावहृलिहश्लिषश्वसश्च ॥ दुन्योरनुपसर्गे विभाषाग्रहः ॥ गेहेकः
शिल्पिनिष्वुन् ॥ गस्थकन् ॥ ण्युट्च ॥ हश्चव्रीहिकालयोः ॥ प्रुसृल्वः समभि
हारेवुन् ॥ आशिषिच ॥ प्रत्ययोमुंडवेदांदीपजनक्यादिभ्योऽवद्ध्युरण्य
चश्पद्दशः ॥ इतितृतीयाध्यायस्यप्रथमःपादः ॥ कर्मण्यण् ॥ ह्वावामश्च
आतोनुपसर्गेकः ॥ सुपिस्थः ॥ तुंदशोकयोःपरिमृजापनुदोः ॥ प्रेदाज्ञः ॥
समिख्यः ॥ गापोष्टक् ॥ हरतेरनुद्यमनेच ॥ वयसिच ॥ आङिताच्छील्ये ॥ अ
र्हः ॥ स्तंवकर्णयोरमिजपोः ॥ शमिधातोःसंज्ञायां ॥ अधिकरणेशेतेः ॥ च
रेष्टः ॥ भिक्षासेनादायेषुच ॥ पुरोग्रतोग्रेषु [illegible] सर्त्तेः ॥ पूर्वेकर्त्तरि ॥ कृञोहे
तु ताच्छील्यानुलोम्येषु ॥ दिवाविभानिशाप्रभाभास्करांतानंतादिबहु

स्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्य
भाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि ॥ ऋहलोर्ण्यत् ॥ ओरावश्यके ॥ आ
सुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च ॥ आनाय्योऽनित्ये । प्रणाय्योऽसंमतौ ॥
पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्यामानहविर्निवाससामिधेनीषु ॥ क्रतौ
कुंडपाय्यसंचाय्यौ । अग्नौपरिचाय्योपचाय्यसमूह्याः ॥ चित्या
ग्निचित्ये च ॥ ण्वुल्तृचौ ॥ नंदिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ॥ इगुप
धज्ञाप्रीकिरः कः ॥ आतश्चोपसर्गे ॥ पाघ्राध्माधेट्दृशः शः ॥ अनु
पसर्गाल्लिंप विंदधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च । दद
तिदधात्योर्विभाषा । ज्वलितिकसंतेभ्यो णः ॥ ७ श्याद्व्यधास्रुसंस्रु

अ॰ यी
१७

ज्ञायांभृतॄवृजिधारिसहितपिदमः। गमश्च॥ अंतात्यंताध्वदूरपारसर्व
नंतेषुडः॥ आशिषिहनः॥ अपेक्लेशतमसोः॥ कुमारशीर्षयोर्णिनिः
लक्षणेजायापत्योष्टक्॥ अमनुष्यकर्तृकेच। शक्तौहस्तिकपाटयोः
पाणिघताडघौशिल्पिनि॥ आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नांधप्रियेषु
च्व्यर्थेष्वच्वौकृञः करणेख्युन्। कर्तरिभुवःखिष्णुच्खुकञौ॥ स्पृशो
नुदकेक्विन्॥ ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगंचुयुजिक्रुंचांच॥ त्यदादि
षुदृशोनालोचनेकञ्च॥ ३॥ सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदछिदजि
नीराजामुपसर्गेपिक्विप्॥ भजोण्विः॥ छंदसिसहः। वहश्च। कव्यपुरीष
पुरीष्येषुञ्युट्। हव्येनंतःपादं। जनसनखनक्रमगमोविट्॥ अदोनन्ने

नांदीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजंघाबाह्वहर्यत्त
द्धनुररुष्षु। कर्मणि भृतौ॥ नशब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसू
त्रमंत्रपदेषु। स्तंबशकृतोरिन्। हरतेर्दृतिनाथयोःपशौ॥ फलेग्रहिरा
त्मंभरिश्च॥ छंदसिवनसनरक्षिमथां॥ एजेःखश्। नासिकास्तनयो
र्ध्माधेटोः॥ नाडीमुष्ट्योश्च॥ उदिकूलेरुजिवहोः॥ वहाभ्रेलिहः॥ परिमा
णेपचः॥ मितनखेच॥ विध्वरुषोस्तुदः॥ असूर्यललाटयोर्दृशितपोः
उग्रंपश्येरंमदपाणिंधमाश्च। प्रियवशेवदःखच्। द्विषत्परयोस्तापेः॥
वाचियमोव्रते। २॥ पूःसर्वयोर्दारिसहोः॥ सर्वकूलाभ्रकरीषेषुकषः॥ मे
घर्तिभयेषुकृञः॥ क्षेमप्रियमद्रेण्च॥ आशितेभुवःकरणभावयोः॥ सं

अ॰ यी
१८

नज्वा क्वसुश्च। भाषायां सदवसश्रुवः। उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च
लुङ्। अनद्यतने लङ्। अभिज्ञावचने लृट्। न यदि। विभाषा साकांक्षे
परोक्षे लिट्। हशश्वतोर्लङ् च। प्रश्ने चासन्नकाले। लट् स्मे। अपरोक्षे च
ननौ पृष्टप्रतिवचने। नन्वोर्विभाषा। पुरि लुङ् चास्मे। वर्तमाने लट्।
लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे। संबोधने च। लक्षणहे
त्वोः क्रियायाः। तौ सत्। पूङ्यजोः शानन्। ताच्छील्यवयोवचनशक्ति
षु चानश्। इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि। द्विषोऽमित्रे। सुञो यज्ञसंयोगे। अ
र्हः प्रशंसायां। आक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु। तृन्। अलंकृञ्
निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच्।

१८

28

क्रव्ये च । दुहः कब्घश्च । मंत्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् ॥ अवे य
जः ॥ विजुपे छंदसि ॥ आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च । अन्येभ्योपि दृश्यं
ते । क्विप् च ॥ स्थः क च ॥ सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ॥ कर्तर्युपमाने व्र
ते ॥ ४ ॥ बहुलमाभीक्ष्ण्ये ॥ मनः ॥ आत्ममाने खश्च । भूते करणे यजः ॥ क
र्मणि हनः ॥ ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् ॥ बहुलं छंदसि ॥ सुकर्मपापमंत्रपु
ण्येषु कृञः ॥ सोमे सुञः ॥ अग्नौ चेः कर्मण्यग्न्याख्यायां । कर्मणीनि
र्विक्रियः । दृशेः क्वनिप् । राजनि युधिकृञः । सहे च । सप्तम्यां जनेर्डः ॥ पं
चम्यामजातौ ॥ उपसर्गे च संज्ञायां ॥ अनौ कर्मणि ॥ ५ ॥ अन्येष्वपि दृ
श्यते ॥ निष्ठा ॥ सुयजोर्ङ्वनिप् । जीर्यतेरतृन् । छंदसि लिट् ॥ लिटः का

अ॰ श्री १९

मगमशॄभ्य उकञ् । जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन् ॥ प्रजोरिनिः ॥
जिदृक्षिविश्री । ण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च । स्पृहिगृहिपतिद
यिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ॥ दाधेट्सिशदसदो रुः ॥ सृघस्यदः क्म
रच् । भञ्जभासमिदो घुरच् ॥ विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ॥ इण्नश्जि
सर्तिभ्यः क्वरप् ॥ गत्वरश्च ॥ जागुरूकः ॥ यजजपदशां यङः ॥ नमिकं
पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः ॥ सनाशंसभिक्ष उः ॥ विन्दुरिच्छुः । क्या
च्छन्दसि ॥ आदृगमहनजनः ॥ किकिनौ लिट् च । स्वपितृषोर्नजिङ्
शॄवन्द्योरारुः ॥ भियः क्रुक्लुकनौ । स्थेशभासपिसकसो वरच् । य
श्च यङः ॥ भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः क्विप् । अन्येभ्यो

१९

गोष्टुं दसि। सुवष्क। ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः॥ त्रसिगृधिधृषिक्षिपेक्नुः॥ ७
शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्॥ संपृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरि
देविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुह
युजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च॥ वौक
षलसकत्थस्रम्भः॥ अपे च लषः॥ प्रे लपसृद्रुमथवदवसः॥ निंदहिं
साक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूयो वु
ञ्॥ देविक्रुशोश्चोपसर्गे॥ चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्॥ अनुदा
त्तेतश्च हलादेः। जुचंक्रम्यदंद्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः॥ क्रु
धमंडार्थेभ्यश्च। नयः। सूददीपदीक्षश्च। लषपतपदस्थाभूवृषहनक

२०

श्रीः यी

र्थायाम्॥ भाववचनाश्च॥ अण्कर्म्मणि च॥ लृट्शेषे च॥ लृटः स
द्वा॥ अनद्यतने लुट्॥ पदरुजविशस्पृशो घञ्॥ सृ स्थिरे॥ भावे॥ अ
कर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्॥ परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः॥ १ इङश्च॥
उपसर्गे रुवः॥ समियुद्रुदुवः॥ श्रिणीभुवोनुपसर्गे॥ वौ क्षुश्रुवः॥ अ
वोदोर्नियः॥ प्रे द्रुस्तुस्रुवः॥ निरभ्योः पूल्वोः॥ उन्न्योर्ग्रः॥ कृ धान्ये॥ य
ज्ञे समि स्तुवः॥ प्रे स्त्रोऽयज्ञे॥ प्रथने वावशब्दे॥ छंदोनाम्नि च॥ उदि ग्र
हः॥ समि मुष्टौ॥ परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः॥ परावनुपात्यय इणः॥ व्यु
पयोः शेतेः पर्याये॥ हस्तादाने चेरस्तेये॥ २ निवासचितिशरीरोप
समाधानेष्वादेश्च कः॥ संघे चानौत्तराधर्य्ये॥ कर्म्मव्यतिहारे णच् स्त्रि

२०

पिदृश्यते।भुवःसंज्ञांतरयोः॥विप्रसंभ्वोडुसंज्ञायां।ऽधःकर्म्म
णिष्ट्रन्।दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहःकर
णे।हलसूकरयोःपुवः॥अर्त्तिलूधूसूखनसहचरइत्रः।पुवःसंज्ञायां
कर्त्तरिचर्षिदेवतयोः॥ञीतःक्तः।मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च॥कर्म्म
णिदिवाघृःसत्सूवङ्लमन्येषुनन्द्योःशामितिभंजगासधःकर्म्म
णष्टौ॥इतितृतीयाध्यायस्यद्वितीयःपादः॥उणादयोबहुलं
भूतेऽपिदृश्यंते।भविष्यतिगम्यादयः॥यावत्पुरानिपातयोर्लट्।वि
भाषाकदाकर्ह्योः॥किंवृत्तेलिप्सायाम्॥लिप्स्यमानसिद्धौच।लो
डर्थलक्षणेच॥लिङ्चोर्ध्वमौहूर्त्तिके॥तुमुन्ण्वुलौक्रियायांक्रिया

श्र॰ यी

२१

र्त्तौघनः॥ अन्तर्घनोदेशे॥ अगारैकदेशेप्रघणःप्रघाणश्च॥ उद्घनो
त्याधानम्॥ ४॥ अपघनोऽङ्गम्॥ करणेयोविद्रुषु॥ स्तम्बेकच॥ परौ
घः॥ उपघ्नआश्रये॥ संघोद्घौ गणप्रशंसयोः॥ निघोनिमितम्॥ ड्वि
तः क्त्रिः॥ ट्वितोऽथुच्॥ यजयाचयतविछप्रछरक्षोनङ्॥ स्वपोन
न्॥ उपसर्गेघोःकिः॥ कर्मण्यधिकरणेच॥ स्त्रियांक्तिन्॥ स्थागा
पापचोभावे॥ मंत्रेवृषेषपचमनविदभूवीराउदात्तः॥ ऊतियूति
जूतिसातिहेतिकीर्तयश्च॥ व्रजयजोर्भावेक्यप्॥ संज्ञायांसमज
निषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः॥ कृञःशच॥ ५॥ इच्छा॥
अप्रत्ययात्॥ गुरोश्चहलः॥ षिद्भिदादिभ्योऽङ्॥ चिन्तिपूजिकथिकुं

२१

यांम् | अभिविधौ भाव इनुण् | आक्रोशेवन्योर्ग्रहः || प्रेलिप्सायाम् |
परौयज्ञे | नौवृधान्ये | उदिश्रयतियौतिपूद्रुवः || विभाषाङिरुप्लुवोः ||
अवेग्रहोवर्षप्रतिबंधे | प्रजेवणिजाम् | रश्मौच || वृणोतेराछादने
परौभुवोवज्ञाने | एरच् | ऋदोरप् | ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च || उपस
र्गेदः || नौणच || व्यधजपोरनुपसर्गे | स्वनहसोर्वा || यमः समुप
निविषुच || नौगदनदपठस्वनः || क्वणोवीणायांच || नित्यंप
णः परिमाणे || मदोनुपसर्गे | प्रमदसंमदौहर्षे | समुदोरजः पशु
षु || अक्षेषुग्लहः || प्रजनेसर्तेः || ह्वः संप्रसारणंचन्यभ्युपविषु
आङियुद्धे | निपानमाहावः || भावेनुपसर्गस्य | हनश्चवधः | मू

ग्प्रा व भोग व ज म द ग नि ति न प्रवर

अ॰ पी
२२

वक्त॥ आशंसायांभूतवच्च। क्षिप्रवचनेलृट्॥ आशंसावचनेलिङ्॥ नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः॥ भविष्यतिमर्यादावचने ऽवरस्मिन्॥ कालविभागेचानहोरात्राणाम्॥ परस्मिन्विभाषा॥ लिङ्निमित्तेलृङ्क्रियातिपत्तौ॥ भूतेच॥ ७ वोताप्योः गर्हायांलडपिजात्वोः॥ विभाषाकथमिलिङ्च॥ किंवृत्तेलिङ्लृटौ॥ अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेपि॥ किंकिलास्त्यर्थेषुलृट्॥ जातुयदोर्लिङ्॥ यच्चयत्रयोः॥ गर्हायांच॥ चित्रीकरणेच॥ शेषेलृडयदौ॥ उताप्योःसमर्थयोर्लिङ्॥ कामप्रवेदनेकच्चिति॥ संभावनेलमितिचेत्सिद्धाप्रयोगे॥ विभाषाधातौसंभावनवचनेऽयदि॥ हेतुहेतुमतोर्लिङ्॥ इच्छार्थेषुलिङ्लोटौ॥ समान

२२

णिचश्च। आतश्चोपसर्गे। ण्यासश्रन्थो युच्। रोगाख्यायां ण्वुल्ब
हुलम्। संज्ञायाम्॥ विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च। पर्यायार्ह
णोत्पत्तिषु ण्वुच्॥ आक्रोशे नञ्यनिः॥ कृत्यल्युटो बहुलम्॥ नपुंसके
भावे क्तः। ल्युट् च॥ कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम्॥ करणा
धिकरणयोश्च॥ पुंसि संज्ञायां घः। प्रायेण गोचरसंचरवहव्रजव्यजा
पणनिगमाश्च॥ अवे तॄस्त्रोर्घञ्। हलश्च॥ अध्यायन्यायोद्यावसंहा
राधारावायाश्च॥ उदङ्कोऽनुदके॥ जालमानायः। खनो घच। ईषद्दुःसु
कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्। कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः॥ आतो युच्॥ छ
न्दसि गत्यर्थेभ्यः॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यते। वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमान

श्री. पी.

२३

ये सामान्यवचनस्य॥ छंदसिलुङ्लङ्लिटः॥ लिङर्थेलेट्॥ उपसंवादाशं
कयोश्च॥ तुमर्थेसेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यै
न्शध्यैन्॥ तवैतवेङ्तवेनः॥ प्रयैरोहिष्यैअव्यथिष्यै॥ दृशेविख्येच॥ श
किणमुल्कमुलौ॥ ईश्वरे तोसुन्कसुनौ॥ कृत्यार्थेतवैकेन्केन्यत्व
नः॥ अवचक्षेच॥ भावलक्षणेस्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तो
सुन्॥ सृपितृदोःकसुन्॥ अलंखल्वोःप्रतिषेधयोःप्राचांक्त्वा॥ उदी
चांमाङोव्यतिहारे॥ परावरयोगेच॥ समानकर्तृकयोःपूर्वकाले
आभीक्ष्ण्येणमुल्च॥ नयद्यनाकांक्षे॥ विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु॥ कर्म
ण्याक्रोशेकृञःखमुञ्॥ स्वादुमिणमुल्॥ अन्यथैवंकथमित्थंसु

२३

कर्त्तर्केषु तुमुन्॥ लिङ्॥ इच्छार्थेभ्यो क्रियार्थावर्त्तमाने॥ विधि नि
मंत्रणामंत्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्॥ लोट्॥ ऐषातिसर्गप्राप्त
कालेषु कृत्याश्च॥ लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके॥ स्मे लोट्॥ अधीष्टे च॥ कालसम
यवेलासु तुमुन्॥ लिङ् यदि॥ अर्हे कृत्यतृचश्च॥ आवश्यकाधमर्ण्ये
णिनिः॥ कृत्याश्च॥ शकि लिङ् च॥ आशिषि लिङ्लोटौ॥ क्तिच्क्तौ च संज्ञ
याम्॥ माङि लुङ्॥ स्मोत्तरे लङ् च॥ उणादयइङ्डोनिवासमध्यमोपधन
इच्छाहलश्चवोतोष्णोविधि बोइभ्य॥ इति तव्यनीया॥ ध्यायस्यतलीयपा
दः॥ धातुसंबन्धे प्रत्ययाः॥ क्रियासमभिहारे लोट् लोटौ हिस्वौ वा च तध्व
मो॥ समुच्चयेऽन्यतरस्याम्॥ यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्॥ समुच्च

अ॰ वी
२६

परिक्लिश्यमानेन च। विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः॥
अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु। नाम्न्यादिशिग्रहोः॥ अ मयेयथा
मिधेन्नाख्यानेकृतः स्वकारण मुले॥ तिर्यच्यपवर्गे॥ ३॥ स्वाङ्गे तस्त्रत्ययेकृ
भुवोः॥ नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे। तूष्णीमि भुवः॥ अन्वच्यानुलोम्ये॥ शक
धृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन्॥ पर्याप्तिवचनेष्व
लमर्थेषु। कर्तरि कृतः। भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापा
त्या वा। लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः॥ तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः
आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च॥ गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवस
जनरुहजीर्यतिभ्यश्च। दाशगोघ्नौ संप्रदाने। भीमादयोऽपादाने। ताभ्या

94

सिद्धाप्रयोगश्चेत् ॥ यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ॥ कर्म्मणिदृशि
विदोः साकल्ये ॥ यावतिविन्दजीवोः ॥ चर्म्मोदरयोः पूरेः ॥ वर्षप्रमाण
ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ चेलेक्नोपेः ॥ निमूलसमूलयोः कषः ॥
शुष्कचूर्णरूक्षेषुपिषः ॥ समूलाकृतजीवेषुहन्कृञ्ग्रहः ॥ करणेहनः ॥
स्नेहनेपिषः ॥ हस्तेवर्त्तिग्रहोः ॥ स्वेपुषः ॥ अधिकरणेबन्धः ॥ संज्ञाया
म् ॥ कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः ॥ ऊर्द्ध्वेशुषिपूरः ॥ उपमानेकर्म्म
णिच ॥ कषादिषुयथाविध्यनुप्रयोगः ॥ उपदंशस्तृतीयायाम् ॥ हिंसा
र्थानांचसमानकर्म्मकाणाम् ॥ सप्तम्यांचोपपीडरुधकर्षः ॥ समास
त्तौ ॥ प्रमाणेच ॥ अपादानेपरीप्सायाम् ॥ द्वितीयायांच ॥ स्वाङ्गेध्रुवे

अ॰ दी
२५

सु । सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ॥ आतः । लङः शाकटायनस्यैव । द्विषश्च ।
तिङ्शित्सार्वधातुकम् । आर्द्धधातुकं शेषः । लिट् च । लिङाशिषि । छ
न्दस्युभयथा । धातुसमानकर्तृकयोरधिकरणे स्वाङ्गे । लिटस्तस्य
सप्तदश ॥ इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः । तृतीयोध्यायः समाप्त
ङ्याप्प्रातिपदिकात् । स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङ-
सोसाम्ङ्योस्सुप् । स्त्रियाम् । अजाद्यतष्टाप् । ऋन्नेभ्यो ङीप् । उगितश्च ।
वनोरच । पादोन्यतरस्याम् । टाबृचि । न षट्स्वस्रादिभ्यः । मनः । अनोब
हुव्रीहेः । डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् । अनुपसर्जनात् । टिड्ढाणञ्द्वयसज्
दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः । यञश्च । प्राचां ष्फ तद्धितः । सर्वत्र

२५

मी २ कुम

मन्मवोगादयः॥ क्तोधिकरणेच ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः॥ ल
स्यतिप्रसृकिसिपृथस्थमिवस्मस्तानां॥ जयामाथांध्वमिडहिमहि
ड॥ टित॥ टितआत्मनेपदानांटेरे॥ थासस्से॥ ध॥ लिटस्तझयोरेशिरेच
परस्मैपदानांगलतुसुस्थलथुसणल्वमाः॥ विदोलटोवा॥ ब्रुवः प
ञ्चानामादितआहोब्रुवः॥ लोटोलङ्वत्॥ एरुः॥ सेर्ह्यपिच्च॥ वाछन्दसि
मेर्निः॥ आमेतः॥ सवाभ्यांवामौ॥ आडुत्तमस्यपिच्च॥ एतऐ॥ लेटोडाटौ
आतऐ॥ वैतोन्यत्र॥ इतश्चलोपः परस्मैपदेषु॥ सउत्तमस्य॥ नित्यंङि
तः॥ इतश्च॥ थ॥ तस्थस्थमिपांतांतंतामः॥ लिङःसीयुट्॥ यासुट्परस्मै
पदेषूदात्तोङिच्च॥ किदाशिषि॥ झस्यरन्॥ इटोत्॥ सुट्तिथोः॥ झेर्जुस्

पद्कुंडगोणास्थूलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद्वृ
त्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविका
रमैथुनेच्छाकेशवेशेषु ॥ शोणात्प्राचां ॥ वोतोगुणवचनात् ॥ बह्वा
दिभ्यश्च ॥ नित्यंछंदसि ॥ भुवश्च ॥ पुंयोगादाख्यायां ॥ इंद्रवरुणभ
वशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् ॥
क्रीतात्करणपूर्वात् ॥ क्तादल्पाख्यायां ॥ बहुव्रीहेश्चांतोदात्तात्
अस्वांगपूर्वपदाद्वा ॥ स्वांगाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ॥ नासि
कोदरौष्ठजंघादंतकर्णशृंगाच्च ॥ नक्रोडादिबह्वचः ॥ सहनञ्विद्यमान
पूर्वपदान्ङीप् ॥ ३ ॥ वाहः ॥ सख्यशिश्वीतिभाषायां ॥ जातेरस्त्रीविष

लोहितादिकतंतेभ्यः। कौरव्यमांडूकाभ्यांच। वयसिप्रथमे। द्वि
गोः॥ अपरिमाणविस्ताचितकंवल्येभ्योनतद्धितलुकि॥ कांडांता
तक्षेत्रे॥ पुरुषात्प्रमाणेन्यतरस्याम्॥ वहुव्रीहेरूधसोङीष्॥ संख्या
व्ययादेर्ङीप्॥ दामहायनांताच्च॥ अनउपधालोपिनोन्यतरस्या
म्॥ नित्यंसंज्ञाछंदसोः॥ केवलमामकभागधेयपापापरसमाना
र्यकृतसुमंगलभेषजाच्च। रात्रेश्चाजसौ॥ अंतर्वत्पतिवतोर्नुक्। प
त्युर्नोयज्ञसंयोगे॥ विभाषासपूर्वस्य॥ नित्यंसपत्न्यादिषु। पूतक्र
तोरैच॥ वृषाकप्यग्निकुसितकुसीदानामुदात्तः। मनोरौवा॥ वर्णा
दनुदात्तात्तोपधात्तोनः॥ अन्यतोङीष्॥ षिद्गौरादिभ्यश्च॥ जान

अ·धी
२०

गोत्रे लुगचि । यूनि लुक् । फक्फिञोरन्यतरस्यां । तस्यापत्यं । एको गोत्रे । गोत्राद्यून्यस्त्रियां । अत इञ् । बाह्वादिभ्यश्च । सुधातुरकङ् च । गोत्रे कुंजादिभ्यश्च्फञ् । नडादिभ्यः फक् । हरितादिभ्योऽञः । यञिञोश्च । शारद्वत्शुनकदर्भाद्भृगुवत्साग्रायणेषु । द्रोणपर्वतजीवंतादन्यतरस्यां । अनृष्यानंतर्ये विदादिभ्योऽञ् । गर्गादिभ्यो यञ् । मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः । कपिबोधादांगिरसे । वतंडाच्च । लुक् स्त्रियां । अश्वादिभ्यः फञ् । भर्गात्त्रैगर्त्ते । शिवादिभ्योऽण् । अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः । ऋष्यंधकवृष्णिकुरुभ्यश्च । मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः । कन्यायाः कनीन च । विकर्णशुंगछगलाद्वत्सभर ।

२०

पादस्योपधानं । पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदा
च्च । इतो मनुष्यजातेः । ऊङुतः । बाह्वन्तात्संज्ञायां । पंगोश्च । ऊरूत्त
रपदादौपम्ये । संहितशफलक्षणवामादेश्च । कद्रुकमंडल्वोः
छंदसि । संज्ञायां । शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् । यङश्चाप् । आवट्याच्च
तद्धिताः । यून स्तिः । अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ।
गोत्रावयवात् । क्रौड्यादिभ्यश्च । ४ दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमु
ग्रिकांडेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम् । समर्थानां प्रथमाद्वा । प्राग्दीव्य
तोऽण् । अश्वपत्यादिभ्यश्च । दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः
उत्सादिभ्योऽञ् । स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् । द्विगोर्लुगनपत्ये

कारिभ्यश्च। उदीचांवृद्धादगोत्रात्। वाकिनादीनांकुक्च॥ पुत्रांताद
न्यतरस्यां॥ प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम्। य॥ मनोर्जातावञ्यतौषुक्
अपत्यंपौत्रप्रभृतिगोत्रं। जीवतितुवंश्येयुवा॥ भ्रातरिचज्यायसि॥ वा
न्यस्मिन्सपिंडेस्थविरतरेजीवति॥ वृद्धस्यचपूजायां॥ यूनश्चकुत्सा
यां॥ जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्॥ साल्वेयगांधारिभ्यांच॥ द्व्यञ्मगध
कलिंगसूरमसादण्॥ वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्॥ कुरुनादिभ्योण्यः
साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ्। तेतद्राजाः॥ कंबोजा
ल्लुक्॥ स्त्रियामवंतिकुंतिकुरुभ्यश्च॥ अतश्च॥ नप्राच्यभर्गादियौधेया
दिभ्यः॥ ४॥ स्या द्विगो ष्णिफो यादेवादौदे। वयसि यजिञो द्वेचोमहा।

राजात्रिषु। पीलाया वा। ढक्च मंडूकात्॥ स्त्रीभ्योढक्। द्व्यचः। इत
श्चानिञः। शुभ्रादिभ्यश्च॥ विकर्णकुषीतकात्काश्यपे॥ भ्रुवो वुक्च
कल्याण्यादीनामिनङ्॥ कुलटाया वा। चटकाया ऐरक्॥ गोधाया ढ्रक्
आरगुदीचां॥ क्षुद्राभ्यो वा॥ पितृष्वसुश्छण्॥ ढकि लोपः॥ मातृष्वसु
श्च। चतुष्पाद्भ्यो ढञ्॥ गृष्ट्यादिभ्यश्च॥ राजश्वशुराद्यत्॥ क्षत्राद्घः॥
कुलात्खः॥ अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ॥ ७॥ महाकुलादञ्खञौ॥ दुष्कुलाड्ढक्। स्वसुश्छः। भ्रातुर्व्यच्च। व्यन्सपत्ने॥ रेवत्यादिभ्यष्ठ
क्॥ गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च॥ वृद्धाट्ठक्सौ॥ वीरेषु बहुलम्॥ फेश्छ
च॥ फांटाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ॥ कुर्वादिभ्यो ण्यः॥ सेनांतलक्षण

हेन्द्राद्घाणौ च। सोमाट्ट्यण्। वाय्वृ। तुपित्रुषसो यत्। द्यावापृथिवीशुना
सीरमरुत्वदग्नीषोम वास्तोष्पति गृहमेधाच्छ च। अग्नेर्ढक्॥ काले
भ्यो भववत्॥ महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ्। पितृव्यमातुलमातामहपिताम
हाः। तस्य समूहः॥ भिक्षादिभ्योऽण्। गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपु
त्रवत्समनुष्याजाद्वुञ्। केदाराद्यञ्च।२। ठञ्कवचिनश्च॥ ब्राह्मणमा
णववाडवाद्यन्। ग्रामजनबंधुसहायेभ्यस्तल्। अनुदात्तादेरञ्॥ खंडि
कादिभ्यश्च। चरणेभ्यो धर्मवत्॥ अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्॥ केशाश्वाभ्यां
यञ्छावन्यतरस्यां॥ पाशादिभ्यो यः॥ खलगोरथात्॥ इनित्रकट्यचश्च॥
विषयो देशे॥ राजन्यादिभ्यो वुञ्॥ भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भ

कुन्त्यास्मनोर्जातावह्लादश्च ॥१८॥ इति चतुर्थस्य प्रथमः पादः ॥ तेन
रक्तं रागात् । लाक्षारोचनाशकलकर्दमाट्ठक् ॥ नक्षत्रेण युक्तः का
लः ॥ लुबविशेषे ॥ संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्यां ॥ द्वंद्वाच्छः ॥ दृष्टं सा
म ॥ कलेर्ढक् । वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ परिवृतो रथः ॥ पाण्डुकंबलादि निः
द्वैपवैयाघ्रादञ् । कौमारापूर्ववचने । तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ॥ स्थंडिला
च्छयितरि व्रते ॥ संस्कृतं भक्षाः ॥ शूलोखाद्यत् । दध्नष्ठक् ॥ उदश्वितो
न्यतरस्यां ॥ क्षीराड्ढञ् । र सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायां ॥ आग्रहाय
णश्वत्थाट्ठक् ॥ विभाषाफाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः ॥ सा
स्यदेवता ॥ कस्येत् ॥ शुक्राद्घन् ॥ अपोनप्त्रपांनप्तृभ्यां घः । छच ॥ म

मुदादिभ्यः।४॥जनपदे लुप्।वरणादिभ्यश्च।शर्कराया वा॥ठक्छौ च
नद्यां मतुप्।मध्वादिभ्यश्च।कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्॥नडशादाड्ड्व
लच्।शिखाया वलच्।उत्करादिभ्यश्छः॥नडादीनां कुक् च॥शेषे॥राष्ट्रा
वारपाराद्घखौ॥ग्रामाद्यखञौ॥कत्र्यादिभ्यो ढकञ्।कुलकुक्षिग्रीवा॥
भ्यः श्वास्यलंकारेषु॥नद्यादिभ्यो ढक्॥दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्॥
कापिश्याः ष्फक्।रंकोरमनुष्येऽण् च॥४॥द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्॥
कन्थायाष्ठक्॥वर्णौ वुक्॥अव्ययात्त्यप्॥ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम्॥
तीररूप्योत्तरपदादञ्ञौ॥दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः॥मद्रेभ्योऽञ्॥उ
दीच्यग्रामाद्बह्वचोऽन्तोदात्तात्।प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधाद

क्लो। सोस्यादिरिति छंदसः प्रगाथेषु। संग्रामप्रयोजनयोद्धृभ्यः॥
तदस्यांप्रहरणमिति क्रीडायां। णः घञः सास्यां क्रियेति ञः॥ तदधी
ते तद्वेद। क्रतूक्थादिसूत्रांताट्ठक्॥२॥ क्रमादिभ्यो वुन्॥ अनुब्राह्म
णादिनिः॥ वसंतादिभ्यष्ठक्॥ प्रोक्ताल्लुक्॥ सूत्राच्च कोपधात्॥ छंदो
ब्राह्मणानि च तद्विषयाणि॥ तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि॥ तेन निर्वृ
त्तं॥ तस्य निवासः॥ अदूरभवश्च॥ ओरञ्। मतोश्च बह्वजंगात्॥ बह्वचः
कूपेषु॥ उदक् च॥ विपाशः॥ संकलादिभ्यश्च॥ वुञ्छण्कठजिलसेनि
रढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यककठकोऽरीह णकृशाश्वर्श्यकुमुदका
शतृणप्रेक्षाश्मसखिसंकाशबलपक्षकर्ण सुतंगमप्रगदिन्वराहकु

३१

31

नाम्नि ॥ विभाषामनुष्ये । कृकणपर्णाद्भारद्वाजे ॥ तेनसाम्मितुव्कमादे
श्मोजजनपदेषुप्रागपागधन्वहश्वाम्यं च ॥ २ ॥ चतुर्थस्य द्वितीयपादः
युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च । तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ
तवकममकावेकवचने । अर्धाद्यत् । परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ॥ दिक्
पूर्वपदाट्ठञ् च । ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ॥ मध्यान्मः ॥ अ सांप्रति
के । द्वीपादनुसमुद्रं यञ् । कालाट्ठञ् । श्राद्धे शरदः ॥ विभाषा रोगात
पयोः ॥ निशाप्रदोषाभ्यां च ॥ श्वसस्तुट् च । संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्यो
ऽण् ॥ प्रावृष एण्यः ॥ वर्षाभ्यष्ठक् ॥ छन्दसि ठञ् ॥ वसन्ताच्च ॥ ७ ॥ हेमन्ताच्च ॥
सर्वत्राण् च तलोपश्च ॥ सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च

रोपधेतोः प्राचां॥

ण्॥ कण्वादिभ्यो गोत्रे॥ इञश्च॥ नद्व्यचः प्राच्यभरतेषु॥ वृद्धाच्छः॥ भ
वतष्ठक्छसौ॥ काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ॥ वाहीकग्रामेभ्यश्च॥ विभा
षोशीनरेषु॥ ओर्देशे ठञ्॥ वृद्धात्प्राचां॥ ई॥ जनपदतदवध्योश्च॥
अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्॥ कच्छाग्निवक्त्रगर्त्तोत्तरपद
त्॥ धूमादिभ्यश्च॥ नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः॥ अरण्यान्मनुष्ये
विभाषाकुरुयुगंधराभ्यां॥ मद्रवृज्योः कन्॥ कोपधादण्॥ कच्छादि
भ्यश्च॥ मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्॥ अपदातौ साल्वात्॥ गोयवाग्वोश्च॥
गर्त्तोत्तरपदाच्छः॥ गहादिभ्यश्च॥ प्राचां कटादेः॥ राज्ञः क च॥ ५॥ वृद्धा
दकेकान्तखोपधात्॥ कंथापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात्॥ पर्व

१ उपि ५२ शरीरा[illegible]वयवाच्च दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ् ग्रीवाभ्यो

अ॰यो
३२

एव गंभीराञ्ञ्यः ॥ अव्ययीभावाच्च ॥ अंतःपूर्वपदाट्ठञ् ॥ ३ ॥ ग्रामात्
पर्यनुपूर्वात् ॥ जिह्वामूलांगुलेश्छः ॥ वर्गान्ताच्च ॥ अशब्दे यत्खावन्य
तरस्यां ॥ कर्णललाटात्कनलंकारे ॥ तस्य व्याख्यान इति च व्याख्या
तव्यनाम्नः ॥ बह्वचोन्तोदात्ताट्ठञ् ॥ क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥ अध्यायेष्वेवर्षेः ॥ पौ
रोडाशपुरोडाशात्ष्ठन् ॥ छंदसो यदणौ ॥ द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमा
ध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक् ॥ अणृगयनादिभ्यः ॥ तत आ
गतः ॥ ठगायस्थानेभ्यः ॥ शुंडिकादिभ्योऽण् ॥ विद्यायोनिसंबंधे
भ्यो वुञ् ॥ ऋतष्ठञ् ॥ पितुर्यच्च ॥ गोत्रादंकवत् ॥ ४ ॥ हेतुमनुष्येभ्योन्य
तरस्यां रूप्यः ॥ मयट् ॥ प्रभवति ॥ विदूराञ्ञ्यः ॥ तद्गच्छति पथिदूतयो

३

विशाखापूर्वाफाल्गुनीमूलप्रहेषावस्करांशुन । पष्ठः पंचद । अमावास्या
यावा ॥ अ्रचे । सिंधुस्यकरांगांकनृ । अण: शौच । अविशाषफल्गुन्युत्त
राधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढावज्ञाह्नक् ॥ स्थानं
नु गोशालावरशालाद्य ॥ वत्सशालाभिजिदस्युकछत्रमिघनोवा
गन्नेभ्योवज्ञ्लम् । कन्तलक्ष्यकीतकुशलाः ॥ वायमवः ॥ उपजाव
पकर्णोपनीवेष्टकृ ॥ य ॥ संभूते । कोणाङ्कम् ॥ कालान्साधुपुष्यमथ्य
मानेषु । उभेच ॥ आश्वयुज्यावुज्र ॥ ग्रीष्मवसंतादन्यतरस्यां ॥ देयम ।
णो ॥ कलाप्यश्वत्थयववुसाद्वुन । ग्रीष्मावरसमाद्वुञ् ॥ संवत्सराग्र
हायणीभ्यांठञ्च ॥ व्याहरतिमृगः ॥ तदस्यसोढं । तत्रभवः ॥ दिगादिभ्यो

अ॰पी
३३

दिभ्यश्छंदसि॥ कठचरकाल्लुक्॥ कलापिनोऽण्॥ छगलिनो ढिनुक्॥
पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः॥ कर्मंदकृशाश्वादिनिः॥ तेनै
कदिक्॥ तसिश्च॥ उरसो यच्च॥ उपज्ञाते॥ कृते ग्रंथे॥ संज्ञायां॥ कुलाला
दिभ्यो वुञ्॥ क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ्॥ तस्येदं॥ रथाद्यत्॥ पत्रपू
र्वादञ्॥ पत्राध्वर्युपरिषदश्च॥ हलसीराट्ठक्॥ द्वंद्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः
गोत्रचरणाद्वुञ्॥ संघांकलक्षणेष्वञ्यञिञामण्॥ शाकलाद्वा॥ छंदोगौ
क्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः॥ न दंडमाणवांतेवासिषु॥ रैवतिका
दिभ्यश्छः॥ कौपिंजलहास्तिपदादण्॥ आथर्वणिकस्येकलोपश्च॥
तस्य विकारः॥ अवेच प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः॥ बिल्वादिभ्योऽण्॥ कोप

अनिनि श्रुत मतिद्वारं ॥ अधिकृत्य कृते ग्रंथे ॥ शिशुकंदयमसभद्व
दिग्जननादिभ्यष्टः ॥ सोस्य निवासः ॥ अभिजनश्च ॥ आयुधजीविभ्य
ष्टः पर्वते ॥ शुंडिकादिभ्योऽण् ॥ सिंधुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ ॥ तुदी
शलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः ॥ भक्तिः ॥ अचित्ताद्दे
शकालाट्ठक् ॥ महाराजाट्ठञ् ॥ वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ॥ गोत्रक्षत्रि
याख्येभ्यो बहुलं वुञ् ॥ जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन स
मानशब्दानां बहुवचने ॥ ४ ॥ तेन प्रोक्तं ॥ तित्तिरिवरतंतुखंडिको
खाच्छण् ॥ काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः ॥ कलापिवैशं
पायनांतेवासिभ्यश्च ॥ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥ शौनक ।

श्री· यी
३४
34

रः ॥ आग्वहतेष्ठक् ॥ तेनदीव्यतिखनतिजयतिजितं ॥ संस्कृतं ॥ कुलत्थको
पधादण् ॥ तरति । गोपुच्छाट्ठञ् ॥ नौद्व्यचष्ठन् ॥ चरति ॥ आकर्षात्ष्ठल् ॥ प
र्पादिभ्यष्ठन् ॥ श्वगणाट्ठञ्च ॥ वेतनादिभ्योजीवति ॥ वस्नक्रयविक्रयाट्ठन् ॥
आयुधाच्छच । हरत्युत्संगादिभ्यः । भस्त्रादिभ्यष्ठन् । विभाषा । विवधवी
वधात् ॥ अण्कुटिलिकायाः ॥ निर्वृत्तेक्षद्यूतादिभ्यः ॥ क्त्रेर्मम्नित्यं ॥ ७ ॥
अपमित्ययाचिताभ्यांकक्कनौ ॥ संसृष्टे ॥ चूर्णादिनिः ॥ लवणाल्लुक् ॥ मु
द्गादण् ॥ व्यंजनैरुपसिक्ते ॥ ओजस्सहोंभसावर्त्तते । तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलो
मकूलम् ॥ परिमुखंच ॥ प्रयच्छतिगर्ह्यं ॥ कुसीददशैकादशात्ष्ठन्ष्ठचौ ॥
उंछति । रक्षति ॥ शब्ददर्दुरंकरोति । पक्षिमत्स्यमृगान्हंति ॥ परिपंथं

धाच्च ॥ त्रपुजतुनोः षुक् ॥ ओरञ् ॥ अनुदात्तादेश्च ॥ ७ ॥ पलाशादिभ्यो वा ॥
शम्याष्ट्लञ् ॥ मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ॥ नित्यं वृद्धशरादि
भ्यः ॥ गोश्च पुरीषे ॥ पिष्टाच्च ॥ संज्ञायां कन् ॥ [illegible] व्रीहेः पुरोडाशे ॥ असं
ज्ञायां तिलयवाभ्यां ॥ द्व्यचश्छन्दसि ॥ नोत्वद्वर्ध्रबिल्वात् ॥ तालादिभ्यो
ऽण् ॥ जातरूपेभ्यः परिमाणे ॥ प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ॥ ञितश्च तत्प्रत्यया
त् ॥ क्रीतवत्परिमाणात् ॥ उष्ट्राद्वुञ् ॥ उमोर्णयोर्वा ॥ एण्या ढञ् ॥ गोपयसो
र्यत् ॥ ॥ द्रोश्च ॥ माने वयः ॥ फले लुक् ॥ प्लक्षादिभ्योऽण् ॥ जंब्वा वा ॥ लुप्च ॥ ह
रीतक्यादिभ्यश्च ॥ कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक्च ॥ ४ ॥ ब्रुष्मदेसंतान्सं
न्नते ग्रामादेनु नेनरस्यात्पन्नाशाबि मोदेव्राक्षौ ॥ चतुर्थस्य तृतीयः पा

श्रे· श्री
२५

३५

गारं तादृक्। अधमर्णे ऋणकालात्। कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यव
हरति। निकटे वसति॥ आवसथात्ष्ठल्॥ वाग्मितायत्। तद्वहति रथ
युगप्रासंगं। धुरो यड्ढकौ॥ खः सर्वधुरात्॥ एकधुराल्लुक्। शकटादण्॥
ध। हलसीराट्ठक्॥ संज्ञायां जन्याः॥ विध्यत्यधनुषा। धनगणं लब्धा। अ
न्नाण्णः॥ वशं गतः॥ पदमस्मिन्दृश्यं। मूलमस्याबर्हि। संज्ञायां धेनुष्या॥
गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः॥ नौवयोधर्मविषमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतु
ल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसंमितेषु। धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते॥
छन्दसो निर्मिते। उरसोण् च। हृदयस्य प्रियः। बन्धने चर्षौ। मतजनहला
करणजल्पकर्षेषु। तत्र साधुः॥ प्रतिजनादिभ्यः खञ्। भक्ताण्णः॥ ५॥ प

वर्तिइति ॥ माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ॥ आक्रन्दाट्ठञ्च ॥ पदोत्त
रपदं गृह्णाति ॥ प्रतिकण्ठार्थललामं च ॥ धर्मं चरति ॥ प्रतिपथमेति
ठंश्च ॥ समवायान्समवैति ॥ परिषदो ण्यः ॥ सेनाया वा ॥ संज्ञायां ललाट
कुक्कुट्यौ पश्यति ॥ तस्य धर्म्यं ॥ अण्महिष्यादिभ्यः ॥ ऋतोञ् ॥ अवक्र
यः ॥ तदस्य पण्यं ॥ लवणाट्ठञ् ॥ किसरादिभ्यः ष्ठन् ॥ शलालुनोन्यतर
स्यां ॥ शिल्पं ॥ मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्याम् ॥ प्रहरणं ॥ परश्वधाट्ठञ्च ॥
शक्तियष्ट्योरीकक् ॥ अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ॥ शीलम् ॥ छत्रादिभ्यो
णः ॥ कर्माध्ययने वृत्तं ॥ बह्वच्पूर्वपदाट्ठच् ॥ हितं भक्षाः ॥ तदस्मै दीयते नि
युक्तं ॥ श्राणामांसौदनाट्टिठन् ॥ भक्तादणन्यतरस्यां ॥ तत्र नियुक्तः ॥ अ

अ पी
३६

नयौच ॥ अङ्ग्निः संस्कृतं ॥ सहस्रेण संमितौ घः ॥ मतौ च ॥ सोममर्हति यः ॥
मये च ॥ मधोः ॥ वसोः समूहे च ॥ ७ ॥ नक्षत्राद्घः ॥ सर्वदेवतातितिल ॥ शिवशम
रिष्टस्य करे ॥ भावे च ॥ ५ ॥ शाखाहतेरच्छमित्यै धर्मशीलं हन्तुपरिषदोर
सोनक्षत्राच्चत्वारि ॥ ४ ॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ प्राक्क्रीताच्छः ॥ उगवादिभ्यो
यत् ॥ कंबलाच्च संज्ञायां ॥ विभाषा हविरपूपादिभ्यः ॥ तस्मै हितं ॥ शरीराव
यवाद्यत् ॥ खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ॥ अजाविभ्यां थ्यन् ॥ आत्म
न्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः ॥ सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ ॥ माणवचरकाभ्यां
खञ् ॥ तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥ छदिरुपधिबलेर्ढञ् ॥ ऋषभोपानहोर्ञ्यः ॥
चर्मणोञ् ॥ तदस्य तदस्मिन्स्यादिति ॥ परिखाया ढञ् ॥ प्रागुतेष्ठञ् ॥ आर्दे

36

रिष्ठ सेवाः॥ कथादिभ्यष्ठक्॥ गुडादिभ्यष्ठञ्॥ पथ्यतिथिवसतिस्व
पतेर्ढञ्॥ सभाया यः॥ ढश्छन्दसि॥ समानतीर्थे वासी॥ समानोदरे शयि
त ओ चोदात्तः॥ सोदराद्यः॥ भवे छन्दसि॥ पाथोनदीभ्यां ड्यण्॥ वेशन्तहि
मवद्भ्यामण्॥ स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ॥ सगर्भसयूथसनुताद्यन्॥ तु
ग्राद्घन्॥ अग्राद्यत्॥ घच्छौ च॥ समुद्राभ्राद्घः॥ बर्हिषि दत्तम्॥ दूतस्य भा
गकर्मणी॥ रक्षोयातूनां हननी॥ रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये॥
असुरस्य स्वम्॥ मायायामण्॥ तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लु
क्च मतोः॥ अश्विमानण्॥ वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप्॥ मत्वर्थे मासतन्वोः॥ मधो
र्ञ च॥ ओजसोऽहनि यत्खौ॥ वेशोयशआदेर्भगाद्यल्॥ ख च॥ पूर्वैः कृतमि

श्र·प्री

यते। वस्नद्रव्याभ्यांठन्कनौ॥ संनवत्यवस्त्रत्निपचति॥ आढकाचितपात्रा।
त्खोन्यतरस्याम्॥ द्विगोःष्ठंश्च॥ कुलिजाल्लुक्खौच। सोस्यांशवस्नभृत
तयः। तदस्यपरिमाणं। संख्यायाःसंज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु। पंक्तिविंश
तित्रिंशच्चत्वारिंशत्पंचाशत्षष्टिसप्त शीतिनवतिशतं॥ पंचदशतौव
र्गेवा॥ ॥ सप्तनोञ्छंदसि॥ त्रिंशच्चत्वारिंशतोब्राह्मणेसंज्ञायांडण्। तदर्हं
ति॥ छेदादिभ्योनित्यं॥ शीर्षच्छेदाद्यच्च॥ दंडादिभ्योयः। छंदसिचपात्राद्घ
स्च। कडंगरदक्षिणाच्छच॥ स्थालीबिलात्। यज्ञर्त्विग्भ्यांघखञौ॥ पारा
यणतुरायणचांद्रायणंवर्त्तयति॥ संशयमापन्न। योजनंगच्छति॥ पथःष्क
न्॥ पंथोणनित्यम्॥ उत्तरपथेनाहृतंच॥ कालात्॥ तेननिर्वृत्तं। तमधीष्टो

दगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् ॥ असमासे निष्कादिभ्यः ॥ २ ॥ शताच्च ठन्
यतावशते ॥ संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ वतोरिड्वा ॥ विंशतित्रिंशद्भ्यां
ड्वुन्नसंज्ञायां ॥ कंसाट्टिठन् ॥ शूर्पादञन्यतरस्यां ॥ शतमानविंशतिकस
हस्रवसनादण् ॥ अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायां ॥ विभाषाकार्षापणस
हस्राभ्यां ॥ द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ॥ बिस्ताच्च ॥ विंशतिकात्खः ॥ खार्या ईकन्
पणपादमाषशताद्यत् ॥ शाणाद्वा ॥ द्वित्रिपूर्वादण् च ॥ तेन क्रीतम् ॥ त
स्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ॥ गोद्व्यचोरसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ॥ पुत्राच्छ च
२ ॥ सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ ॥ तस्येश्वरः ॥ तत्र विदित इति च ॥ लोकस
र्वलोकाट्ठञ् ॥ तस्य वापः ॥ पात्रात्ष्ठन् ॥ तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा

ष्यष्ठ्यः ॥ समापनात्सपूर्वपदात् ॥ ऐकागारिकट्चौरे ॥ आकालिकडा
द्यन्तवचने ॥ तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥ तत्र तस्येव ॥ तदर्हं ॥ उपसर्गाच्छं
दसि धात्वर्थे ॥ तस्य भावस्त्वतलौ ॥ आ च त्वात् ॥ ६ ॥ न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादच
तुरसंगतलवणवटयुधकतरसलसेभ्यः ॥ पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ॥ वर्ण
दृढादिभ्यः ष्यञ्च ॥ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ॥ स्तेनाद्यन्नलो
पश्च ॥ सख्युर्यः ॥ कपिज्ञात्योर्ढक् ॥ पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ॥ प्राण
भृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ॥ हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ॥ इगन्ता
च्च लघुपूर्वात् ॥ योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् ॥ द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ गोत्रचर
णाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु ॥ होत्राभ्यश्छः ॥ ब्रह्मणस्त्वः ॥ धान्यानां

न्तगोन्तोभावी। ४। मासाद्वयसि यत्खञौ। द्विगोर्यप्। षण्मासाण्ण्यच्च
अवयसि ठंश्च। समायाः खः। द्विगोर्वा। रात्र्यहःसंवत्सराच्च। वर्षाल्लुक्च
चित्तवति नित्यम्। षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते॥ वत्सरान्ताच्छश्छन्दसि
संपरिपूर्वात्ख च॥ तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम्॥ तदस्य ब्रह्मच
र्यम्। तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः। तत्र च दीयते कार्यं भववत्। व्युष्टा
दिभ्योऽण्॥ तेन यथाकथाच हस्ताभ्यां णयतौ॥ संपादिनि। कर्मवे
षाद्यत्॥ ५ तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः॥ योगाद्यच्च। कर्मण उकञ्
समयस्तदस्य प्राप्तम्। ऋतोरण्॥ छन्दसि घस्॥ कालाद्यत्॥ प्रकृ

ष्टे ठञ्॥ प्रयोजनम्। विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोः॥ अनुप्रवचनादि

श्री·पी
३९

नेऽधृष्टाकार्ययोः ॥ ॥ व्रातेन जीवति । साप्तपदीनं सख्यं । हैयंगवीनं
संज्ञायां ॥ तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ ॥ पक्षात्तिः
तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ ॥ विनञ्भ्यां नानाञौ नसह ॥ वेः शालच्छङ्कट
चौ । संप्रोदश्च कटच् ॥ अवात्कुटारच्च ॥ नते नासिकायाः संज्ञायां टीट
ञ्नाटज्भ्रटचः ॥ नेर्बिडज्बिरीसचौ ॥ इनच्पिटच्चिकचि च ॥ उपाधिभ्यां
त्यकन्नासन्नारूढयोः । कर्मणि घटोऽठच् । तदस्य संजातं तारकादिभ्य
इतच् ॥ प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः ॥ पुरुषहस्तिभ्यामण् च । यत्तदेते
भ्यः परिमाणे वतुप् ॥ किमिदंभ्यां वो घः ॥ २ ॥ किमः संख्यापरिमाणे ड
ति च ॥ संख्याया अवयवे तयप् ॥ द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा ॥ उभादुदात्तो नि

छलात्सर्वभूमिसत्यनोमासात्तस्मैनञ्प्रोड्ष्टः ॥ ९ ॥ एवं १३६ ॥
पंचमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ॥ व्रीहि
शाल्योर्ढक् ॥ यवयवकषष्टिकाद्यत् ॥ विभाषातिलमाषोमाभंगा
ण्वः ॥ सर्वचर्मणः कृतः खखञौ ॥ यथामुखसंमुखस्यदर्शनः खः ॥
तत्सर्वादेः पथ्यंगकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ॥ आप्रपदं प्राप्नोति ॥
अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ॥ परोवरपरंपरपुत्रपौ
त्रमनुभवति ॥ अवारपारात्यंतानुकामं गामी ॥ समांसमां विजायते ॥
अद्यश्वीनावष्टब्धे ॥ आगवीनः ॥ अनुग्वलंगामी ॥ अध्वनोयत्खौ ॥ अ
भ्यमित्राच्छच ॥ गोष्ठात्खञ्भूतपूर्वे ॥ अश्वस्यैकाहगमः ॥ शालीनकौपी

अ·पी
५०
40

म्नाम्नांकरिणि॥ अधिकं॥ अनुकाभिकाभीकः कमिता। पार्श्वेनान्वि
च्छति। अयःशूलदंडाजिनाभ्यांठक्ठञौ तावतिथंग्रहणमितिलुग्वा
सएषांग्रामणीः। शृंखलमस्यबंधनंकरभे। उत्कउन्मनाः। ८। कालप्रयो
जनाद्रोगे॥ तदस्मिन्नन्नंप्रायेसंज्ञायां॥ कुल्माषादञ्। श्रोत्रियंश्छंदो
धीते श्राद्धमनेनभुक्तमिनिठनौ पूर्वादिनिः। सपूर्वाच्च। इष्टादिभ्यश्च।
छंदसिपरिपंथिपरिपरिणौपर्यवस्थातरि। अनुपद्यन्वेष्टा। साक्षाद्द्र
ष्टरिसंज्ञायां। क्षेत्रियच्परक्षेत्रेचिकित्स्यः॥ इंद्रियमिंद्रलिंगमिंद्रदृ ष्ट
मिंद्रसृष्टमिंद्रजुष्टमिंद्रदत्तमितिवा॥ तदस्यास्त्यस्मिन्नितिमतुप्॥ र
सादिभ्यश्च॥ प्राणिस्थादातोलजन्यतरस्याम्॥ सिध्मादिभ्यश्च॥ वत्सां

४

क्षिणि। स्वामिन्नैश्वर्ये॥ अर्शआदिभ्योऽच्। द्वंद्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिने
वातातीसाराभ्यां कुक्॥ वयसि पूरणात्। सुखादिभ्यश्च। धर्म्मशीलव
र्णांताच्च। हस्ताज्जातौ॥ वर्णाद्ब्रह्मचारिणि॥ पुष्करादिभ्यो देशे। बला
दिभ्यो मतु बन्यतरस्यां॥ संज्ञायां मन्माभ्यां॥ कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः
तुंडिवलिवटेर्भः॥ अहंशुभमोर्युस्। ७ । एवं ॥ १४०॥ पंचमाध्यायस्य द्विती
यः पादः॥ प्राग्दिशो विभक्तिः॥ किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः। इदम इश्
एतेतौ रथोः॥ एतदोऽश्॥ सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि॥ पंचम्यास्तसिल्॥ तसेश्च।
पर्यभिभ्यां च॥ सप्तम्यास्त्रल्। इदमो हः॥ किमोऽत्॥ वा ह च छंदसि। इतराभ्योऽ
पि दृश्यंते॥ सर्वैकान्यकिंयत्तदः॥ विभाषा काले दा॥ इदमो हिल्॥ अधुना॥

साभ्यांकामबले॥ फेनादिलच्च। लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेल
चः॥४॥ प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः॥ तपःसहस्राभ्यां विनिनौ॥ अण्च। सि
कताशर्कराभ्यां च। देशे लुबिलचौ च॥ दंत उन्नत उरच्। ऊषशुषिमुष्क
मधो रः॥ द्युद्रुभ्यां मः। केशाद्वोऽन्यतरस्यां। गांड्यजगात्संज्ञायाम्॥ कांडां
ली५ डादीरन्नीरचौ॥ रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्। दंतशिखात्संज्ञायां॥ ज्योत्स्ना
तमिस्राशृंगिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्म लिनमलीमसाः॥ अत इनि
ठनौ॥ व्रीह्यादिभ्यश्च॥ तुंदादिभ्य इलच्च। एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम्॥ शतस
हस्रांताच्च निष्कात्॥ रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्॥ ६॥ अस्मायामेधास्रजो
विनिः॥ बहुलं छंदसि॥ ऊर्णाया युस्। वाचो ग्मिनिः॥ आलजाटचौ बहुभा

श्र·धी
५२

49

वाले च। एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्यां। द्वित्र्योश्च धमुञ्। एधाच्च। याप्ये पाश
प्। पूरणाद्भागे तीयादन्। प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि। षष्ठाष्टमाभ्यां ञ
च। मानपश्वंगयोः कन्लुकौ च। एकादाकिनिच्चासहाये। भूतपूर्वे च
रट्। षष्ठ्या रूप्य च। अतिशायने तमबिष्ठनौ। तिङश्च। द्विवचनविभज्यो
पपदे तरबीयसुनौ। अजादी गुणवचनादेव। तुश्छन्दसि। प्रशस्यस्य श्र
ः। ज्य च। वृद्धस्य च। अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ। युवाल्पयोः कनन्य
तरस्यां। विन्मतोर्लुप्। प्रशंसायां रूपप्। ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशी
यरः। विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु। प्रकारवचने जातीयर्। प्रागिवा
त्कः। अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः। कस्य च दः। अज्ञाते।

इदानींच्च ।तदोदाच ।तयोर्दाहिलोचछंदसि ।४॥ अनद्यतनेर्हिलन्य
तरस्याम् ॥ सद्यःपरुत्परार्यैषमःपरेद्युव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरे
द्युरितरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः ॥ प्रकारवचनेथाल् ॥ इदमस्
थुः ॥ किमश्च ॥ थाहेतौचछंदसि ॥ दिक्शब्देभ्यःसप्तमीपंचमीप्रथमा
भ्योदिग्देशकालेष्वस्ताति ॥ दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच ॥ विभाषापरावरा
भ्याम् ॥ अंचेर्लुक् ॥ उपर्युपरिष्टात् ॥ पश्चात् ॥ पश्चपश्चाचछंदसि ॥
उत्तराधरदक्षिणादाति ॥ एनबन्यतरस्यामदूरेऽपंचम्याः ॥ दक्षिणाद
च् ॥ आहिचदूरे ॥ उत्तराच्च ॥ पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषाम् ॥
अस्तातिच ॥ विभाषावरस्य ॥ संख्यायाविधार्थेधा ॥ अधिकरणवि

अ॰ पी
७३

ध्यंचमध्ये। कुशाग्राच्छः॥ समासाच्च तद्विषयात्। शर्करादिभ्योऽण्॥ अं
गुल्यादिभ्यष्ठक्॥ एकशालायाष्ठजन्यतरस्यां॥ कर्कलोहितादी
कक्॥ प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छंदसि। पूगांञ्योऽग्रामणीपूर्वात्। व्रा
तच्फञोरस्त्रियां॥ आयुधजीविसंघां॥ ञ्यड्वाहीकेष्वब्राह्मणराज
न्यात्॥ वृकाट्टेण्यण्॥ दामन्यादित्रिगर्त्तषष्ठाच्छः॥ पार्श्वादियौधेया
दिभ्यामणञौ॥ अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रु
मदणो यञ्॥ ञ्यादयस्तद्राजाः उपाग्दिशो नद्यूनने विभाषाज्यत्रज
तिनाम्नोवस्तेरेकोन विंशतिः॥ १९॥ ६॥ एवं॥ २४१॥ पंचमाध्यायस्य
तृतीयः पादः॥ पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन्लोपश्च॥ दंडव्यवसर्गे

कुत्सिते ॥ संज्ञायां कन् ॥ अनुकंपायाम् ॥ नीतौ च तद्युक्तात् ॥ बह्वचो
मनुष्यनाम्नष्ठज्वा ॥ घनिलचौ च ॥ प्राचामुपादेरडज्वुचौ च ॥ ३ ॥ जा
तिनाम्नः कन् ॥ अजिनांतस्योत्तरपदलोपश्च ॥ ठाजादावूर्ध्वं द्विती
यादचः ॥ शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् ॥ अल्पे
ह्रस्वे ॥ संज्ञायां कन् ॥ कुटीशमीशुंडाभ्यो रः ॥ कुत्वा डुपच् ॥ कासूगोणी
भ्यां ष्टरच् ॥ वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ॥ किंयत्तदो निर्द्धारणे द्वयो
रेकस्य डतरच् ॥ वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ॥ एकाच्च प्राचाम् ॥ अ
वक्षेपणे कन् ॥ इवे प्रतिकृतौ ॥ संज्ञायां च ॥ लुम्मनुष्ये ॥ जीविकार्थे चा
पण्ये ॥ देवपथादिभ्यश्च ॥ ४ ॥ वस्तेर्ढञ् ॥ शिलाया ढः ॥ शाखादिभ्यो यः

कच ॥ लोहितान्मणौ । वर्णे चानित्ये ॥ रक्ते । कालाच्च ॥ विनयादिभ्यष्ठक् ।
वाचो व्याहृतार्थायाम् । नञ्चुक्रात्कर्मणोरण् ॥ ठषष्ठेर्जातो वत्सादिभ्यश्च
मद्रात्तिकन् । सप्तोपशंसायाम् । ञ । हृत कृत्येष्वाभ्यां तिल्लातिलौ च हं
दसि ॥ वकल्पार्थात्तस्कारकादन्यतरस्यां ॥ संख्यैकवचनाच्च वीप्सा
याम् । प्रतियोगे पंचम्यास्तसिः ॥ अपादाने चाहीयरुहोः ॥ अतिग्रह
व्यथनक्षेपेष्वकर्त्तरि तृतीयायाः ॥ हीयमानपापयोगाच्च ॥ षष्ठ्या व्या
श्रये रोगाच्चापनयने । अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्त्तरि च्विः
अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च ॥ विभाषा साति कार्त्स्न्ये ॥
अभिविधौ संपदा च । तदधीनवचने । देये त्रा च । देवमनुष्यपुरुषपुरुम

त्य ^१

योक्ता ॥ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ॥ अनत्यंतगतौ क्तात् ॥ न सामि
वचने ॥ बृहत्या आछादने ॥ अषाडक्षाशितंग्वलंकर्म्मालंपुरुषाध्यु
त्तरपदात्खः ॥ विभाषांचेरदिक्स्त्रियाम ॥ जात्यंताछबंधुनि ॥ स्थानां
ताद्विभाषासस्थानेनेतिचेत् ॥ किमेत्तिङव्यय घादाम्वद्रव्यप्रकर्षे
अमुच छंदसि ॥ अनुगादिनष्ठक् ॥ णचस्त्रियामञ् ॥ अणिनुणः ॥ वि
सारिणो मत्स्ये ॥ संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् ॥ द्वित्रिचतु
र्भ्यः सुच् ॥ एकस्य सकृच्च ॥ विभाषा बहोर्धाविप्रकृष्टकाले ॥ ५ ॥ तत्प्रकृत
वचने मयट् ॥ समूहवच्च बहुषु ॥ अनंतावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः ॥ देवतान्ता
त्तादर्थ्ये यत् ॥ पादार्घाभ्यांच ॥ अतिथेर्ञ्यः ॥ देवात्तल् ॥ अवेः कः ॥ यावादिभ्य

यमपुरुषायुष व्यायुष आयुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठ।
श्वा॥ ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः॥ अवसमंधेभ्यस्तमसः॥ श्वसोवशीयश्रेयसः॥ ध
अन्ववतप्ताद्रहसः॥ प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात्॥ अनुगवमायामे॥ द्विस्ताव
त्रिस्तावा वेदिः॥ उपसर्गो द्ध्वनः॥ तत्पुरुषस्यांगुलेः संख्याव्ययादेः॥ अहः
सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च॥ [illegible]ह्नोह्न एतेभ्यः॥ न संख्यादेः समाहारे॥
उत्तमैकाभ्यां च॥ राजाहःसखिभ्यष्टच्॥ गोरतद्धितलुकि॥ अग्राख्यायामुर
सः॥ अनोश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः॥ ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः॥ अतेः शुन
उपमानादप्राणिषु॥ उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थ्नः॥ नावो द्विगोः॥ अर्द्धाच्च॥ खा
र्याः प्राचां॥ द्वित्रिभ्यामंजलेः॥ अनसंज्ञा न पुंसकाच्छंदसि॥ ब्रह्मणो जानप

र्भ्यो द्वितीया समभ्यावकुलम्॥ अव्यक्तानुकरणाद्व्यजवरार्द्धादनि
तौ डाच्॥ कृञो द्वितीयतृतीयशंबबीजात्कृषौ॥ संख्यायाश्च गुणां
तायाः॥ समयाच्च यापनायाम्॥ च॥ सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने॥ नि
ष्कुलान्निष्कोषणे॥ सुखप्रियादानुलोम्ये॥ दुःखात्प्रातिलोम्ये॥ शू
लात्पाके॥ सत्यादशपथे॥ मद्रात्परिवापणे॥ समासांताः॥ न पूजनात्॥
किमः क्षेपे॥ नञस्तत्पुरुषात्॥ पथो विभाषा॥ बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुग
णात्॥ ऋ क्पूरब्धूःपथामानक्षे॥ अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः॥ अक्ष्णो
ऽदर्शनात्॥ अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुं सधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मन
साक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवसरजसनिःश्रे

नोर्ह्तः॥ ऊर्द्ध्वाद्विभाषा। ऊधसोऽनङ्। धनुषश्च। वासंज्ञायां। जायाया निङ्। गं
धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः॥ अल्पाख्यायां॥ उपमानाच्च। पादस्य लोपोऽहस्त्या
दिभ्यः॥ कुंभपदीषु च। संख्यासुपूर्वस्य॥ ७॥ वयसि दंतस्य दतृ॥ छंदसि च
स्त्रियां संज्ञायां। विभाषा श्यावारोकाभ्यां॥ अग्रांतशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च
ककुदस्यावस्थायां लोपः॥ त्रिककुत्पर्वते॥ उद्विभ्यां काकुदस्य॥ पूर्णाद्विभाषा
सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः॥ उरःप्रभृतिभ्यः कप्। इनः स्त्रियां। [illegible] शेषा
द्विभाषा। नसंज्ञायां॥ ईयसश्च॥ वंदिते भ्रातुः॥ ऋतश्छंदसि॥ नाडीतंत्र्यो
स्वांगे॥ निष्प्रवाणिश्च॥ ८॥ २६ ५५५ एवं पंचमोध्यायः समाप्तः॥ एका
चो द्वे प्रथमस्य॥ अजादेर्द्वितीयस्य। न न्द्राः संयोगादयः। पूर्वोऽभ्यासः॥ उ

संख्यायां॥ कुमहद्भ्यामन्यतरस्यां। द्वंद्वाच्चुदषहांतात्समाहारे॥ अव्य
यीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः॥ अनश्च॥ नपुंसकादन्यतरस्यां। नदीपौर्णम
स्याग्रहायणीभ्यः झयः॥ गिरेश्च सेनकस्य॥ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वां
गात्षच्॥ अंगुलेर्दारुणि। द्वित्रिभ्यां षमूर्ध्नः॥ अप् पूरणीप्रमाण्योः
अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः॥ अञ्नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात्॥
उपसर्गाच्च॥ सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठ
पदाः॥ द्वि॥ नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम्॥ नित्यमसिच्प्रजामेधयोः
बहुप्रजाश्छंदसि॥ धर्मादनिच्केवलात्॥ जंभा सुहरिततृणसोमेभ्यः॥ द
क्षिणेर्मा लुब्धयोगे॥ इच्कर्मव्यतिहारे॥ द्विदंडादिभ्यश्च। प्रसंभ्यां जानु

अ॰ धा
६७
47

जश्श्रातः श्रितमाश्रीराशीर्त्तः॥ न संप्रसारणे संप्रसारणं। लिटि वयो यः
वश्चास्यान्यतरस्यां किति। वेञः॥ ल्यपि च। ज्यश्च। व्यश्च। विभाषा परेः
आदेच उपदेशेऽशिति॥ न व्यो लिटि। स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि। क्रीङ्जीनां
णौ॥ सिध्यतेरपारलौकिके॥ मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च। विभाषा
लीयतेः। खिदेश्छन्दसि॥ अपगुरो णमुलि। चिस्फुरोर्णौ॥ प्रजने वीयतेः
बिभेतेर्हेतुभये॥ नित्यं स्मयतेः॥ सृजिदृशोर्झल्यमकिति॥ अनुदात्तस्य
चर्दुपधस्यान्यतरस्यां॥ शीर्षंश्छन्दसि। ये च तद्धिते॥ अचि शीर्षः॥ पद्द
न्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु॥
धात्वादेः षः सः। णो नः॥ लोपो व्योर्वलि। वेरपृक्तस्य॥ हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सु

दा॰ दि॰ जो
नस

भ्यस्तम् जक्षित्यादयः षट् तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य लिटि धातोरन
भ्यासस्य सन्यङोः श्लौ चङि दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च ष्यङः संप्रसार
णं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे बन्धुनि बहुव्रीहौ वचिस्वपियजादीनां कि
ति ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङि
ति च लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् स्वापेश्चङि स्वपिस्यमिव्येञां
यङि न वशः २ चायः की स्फायः स्फी निष्ठायां स्त्यः प्रपूर्वस्य द्रवमू
र्तिस्पर्शयोः श्यः प्रतेश्च विभाषाभ्यवपूर्वस्य शृतं पाके प्यायः पी लि
ड्यङोश्च विभाषा श्वेः णौ च संश्चङोः ह्वः संप्रसारणं अभ्यस्तस्य च
बहुलं छन्दसि चायः की अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्या

श्र· धा
४८
48

नादिचि। दीर्घाज्जसि च। वाछन्दसि॥ अमि पूर्वः। संप्रसारणाच्च॥ एङः पदां
तादति। ङसिङसोश्च॥ ऋत उत्। ख्यत्यात्परस्य। अतो रोरप्लुतादप्लु
ते। हशि च॥ नातः पादमध्यपरे॥ अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रता॥ यमवन्त्व
वस्युषु च। यजुष्युरः॥ आपोजुषाणोवृष्णोवर्षिष्ठेम्बेम्बालेम्बिकेपूर्वे॥
अङ्ग इत्यादौ च॥ अनुदात्ते च कुधपरे। अवपथासि च। सर्वत्र विभाषा
गोः॥ अवङ् स्फोटायनस्य॥ इन्द्रे च। प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यं॥ आङोऽनु
नासिकश्छन्दसि॥ इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च॥ ऋत्यकः॥ अप्लु
तवदुपस्थिते॥ ई३ चाक्रवर्ण ... स्य॥ दिव उत्॥ एतत्तदोः सुलोपोऽको
रनञ्समासे हलि॥ स्यश्छन्दसि बहुलं॥ सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणं॥ सुट्का

ते२

तिस्यपृक्तं हल् ॥ एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः ॥ शे ॥ छंदसि बहुलं ॥ ह्रस्वस्यापिति कृ
ति तुक् ॥ संहितायां ॥ छे च ॥ आङ्माङोश्च ॥ दीर्घात् ॥ पदांताद्वा ॥ इको यण
चि ॥ एचोयवायावः ॥ वांतो यि प्रत्यये ॥ धातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥ क्षय्यजय्यौ श
क्यार्थे ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ क्रय्यस्तदर्थे ॥ भय्यप्रवय्ये च छंदसि ॥ एकः पूर्व
परयोः ॥ अंतादिवच्च ॥ षत्वतुकोरसिद्धः ॥ आद्गुणः ॥ वृद्धिरेचि ॥ एत्येधत्यू
ठ्सु ॥ आटश्च ॥ उपसर्गादृति धातौ ॥ वा सुप्यापिशलेः ॥ [illegible]
औतोम्शसोः ॥ एङि पररूपं ॥ ओमाङोश्च ॥ उस्यपदांतात् ॥ अतो गुणे ॥
अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ॥ नाम्रेडितस्यांत्यस्य तु वा ॥ नित्यमाम्रेडिते डा
चि ॥ अकः सवर्णे दीर्घः ॥ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ तस्माच्छसो नः पुंसि ॥ ५

अ॰ धा
४६

नुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ॥ धातोः ॥ चितः ॥ तद्धितस्य ॥ ५ ॥ कितः ॥ तिसृभ्यो
जसः ॥ चतुरः शसि ॥ सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ॥ अन्तोदात्तादुत्तरप
दादन्यतरस्यामनित्यसमासे ॥ अंचेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानं ॥ ऊडिदंप
दाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः ॥ अष्टनो दीर्घात् ॥ शतुरनुमो नद्यजादी ॥ उदात्तयणो
हल्पूर्वात् ॥ नोङ्धात्वोः ॥ ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् ॥ नामन्यतरस्यां ॥ ङ्याश्छन्द
सि बहुलं ॥ षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः ॥ झल्युपोत्तमं ॥ विभाषा भाषायां ॥ न

कु॰ ५

गोश्वन्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यः ॥ दिवो झल् ॥ नृ चान्यतरस्यां ॥ ६ ॥ तित्स्व
रितं ॥ तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोः
आदिः सिचोऽन्यतरस्यां ॥ अचः कर्तृयकि ॥ थलि च सेटीडन्तो वा ॥ ञ्नित्या
स्वपादिर्हिंसामच्यनिटि ॥ ७ ॥ अभ्यस्तानामादिः ॥ अनुदात्ते च ॥ सर्वस्य सु

पि ॥ भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति ॥ लिति

स्सर्वेः॥ अडभ्यासव्यवायेपि पर्युपेभ्यः॥ संपरिभ्यां करोतौ भूषणे॥
समवायेच॥ उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु॥ किरतौलवने॥ हिंसा
यांप्रतेश्च॥ अपाच्चतुष्पाच्छकुनि ष्वालेखने॥ कुस्तुंबुरूणिजातिः॥
अपरस्पराः क्रियासातत्ये॥ गोष्पदंसेवितासेवितप्रमाणेषु॥ आस्प
दंप्रतिष्ठायां॥ आश्चर्यमनित्ये॥ वर्चस्केवस्करः॥ अपस्करोरथांगं
विष्किरःशकुनौवा॥ ह्रस्वाच्चंद्रोत्तरपदेमंत्रे॥ प्रतिष्कशश्चकशेः
प्रस्कण्वहरिश्चंद्रावृषी॥ मस्करमस्करिणौवेणुपरिव्राजकयोः॥ का
स्तीरजस्तुंदेनगरे॥ कारस्करोवृक्षः॥ पारस्करप्रभृतीनिचसंज्ञायां॥ अ
नुदात्तंपदमेकवर्जं॥ कर्षात्वतोघञोन्तउदात्तः॥ उञ्छादीनांच॥ अ

अ० क०
५०

तुल्यार्थेत्वतीयासप्तम्युपमानाद्यय द्वितीयाकृत्याः ॥ वर्णोवर्णो
ष्टुतेगाधलवणयोः प्रमाणे ॥ छायाद्वंद्वायादे । प्रतिविधिरक्तछुये ।
पदेयपदेशे ॥ निवाते वातशरणे । शारदनात्तेवे ॥ अभ्रमुकश्यपयोजी
ते ॥ सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ॥ द्विगोप्रमाणे ॥ गंतव्यपण्यदाराणि
मात्रोपज्ञोपक्रमस्त्रायेनपुंसके ॥ सुखप्रिययोर्हिते । प्रीतोच ॥ स्वस्वामि
नि । पत्याविष्ठये ॥ नम्र वाङ्किदिश्रिषु । वाल्लवनं । २ ॥ आशंकावाधनेदी
यस्तुसंभावने ॥ पूर्वेभूत पूर्वे । सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषुसामी
प्येविसपृष्टादीनिगुणा वचनेषु । अज्यावमकल्यापवत्सुनादेकर्मधारये
कुमारश्च ॥ आदिःपूतेनामि । भृगोस्तनतरस्यां । इगंतकालकपालभगा

50

दिर्नित्यं ॥ आमंत्रितस्य च ॥ पथिमथोः सर्वनामस्थाने ॥ अंतश्च तवै युगपत्
क्षयो निवासे ॥ जयः करणं ॥ वृषादीनां च ॥ संज्ञायामुपमानं ॥ २० ॥ नि
ष्ठा च द्व्यजनात् ॥ शुष्कधृष्टौ ॥ आशितः कर्त्ता ॥ रिक्ते विभाषा ॥ जुष्टार्पि
ते च छंदसि ॥ नित्यं मंत्रे ॥ युष्मदस्मदोर्ङसि ॥ ङयि च ॥ यतोनावः ॥ ईड
वंदवृशंसदुहां ण्यतः ॥ विभाषा वेण्विन्धानयोः ॥ त्यागरागहासकु
हश्वठक्रथानां ॥ उपोत्तमं रिति ॥ चङ्यन्यतरस्यां ॥ मतोः पूर्वमात् संज्ञायां
स्त्रियां ॥ अंतोवत्याः ॥ ईवत्याः ॥ चौ ॥ समासस्य ॥ एकाचश्चाद्यो ज्यप्प्र
हन्नोऽनत्यनादिर्धीङ्गोष्यदं कितः क्लित्स्वरितं निष्ठा चैकोनविंशतिः
इति षष्ठस्य प्रथमः पादः ॥ बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं ॥ तत्पुरुषे

अ॰ ध्या
५१

51

तौ वप्रत्ययें न्यधी च। ईषदन्यतरस्यां। हिरण्यपरिमाणं धने॥ प्रथमो
ऽचिरोपसंपत्तौ। कतरकतमौ कर्मधारये॥ आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः
राजा च। षष्ठी प्रत्येनसि॥ ३॥ क्ते नित्यार्थे॥ ग्रामः शिल्पिनि। राजा च प्रशं
सायां॥ आदिरुदात्तः॥ सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे॥ युक्ते च। विभाषा
ध्यक्षे। पापं च शिल्पिनि॥ गोत्रांतेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे॥ अंगा
नि मैरेये भक्ताख्यास्तदर्थेषु। गोबिडालसिंहसैंधवेषूपमाने॥ अ
के जीविकार्थे। प्राचां क्रीडायां। अणि नियुक्ते। शिल्पिनि चाकृञः॥ सं
ज्ञायां च। गोतंतियवं पाले॥ णिनि। उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव
।४। युक्तारोह्यादयश्च॥ दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे। अंत्यात्पूर्वं

लशारावेषु द्विगौ ॥ वर्णान्यतरस्यां ॥ दिक्षिविनत्योश्च ॥ सप्तमी सिद्धशु
ष्कपक्वबंधेष्ठकालात् ॥ परिहृत्तपापाबर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु
रज्यन्यवङ्कवचनद्वंद्वेधकत्वाहीषु ॥ सख्या ॥ आचार्योपसर्जनश्चांतेवा
सी ॥ कार्त्तकौजयादयश्च ॥ महान्व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजावालभार
भारतहै लिहिलरौरवप्रवृद्धेषु ॥ क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे ॥ उष्ट्रःसादिवा
म्योः ॥ २ ॥ गोःसादसादिसारथिषु ॥ कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्ली
लदृढरूपपारेवडवातैतिलकद्रूःपण्यकंबलो दासीभाराणां च ॥ चतुर्थी १
तदर्थे ॥ अर्थेनेच ॥ कर्मधारयेनिष्ठा ॥ अहीने द्वितीया ॥ तृतीया कर्मणि
गतिरनंतरः ॥ तादौ च निति कृत्यतौ ॥ तवै चांतश्च युगपत् ॥ अनिगंतोंच

अ· ध्या
५२

षु । क्षेपे । नदीवंधुनि । निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्यां ॥ उत्तरपदादिः ॥ क
र्णो वर्णलक्षणात् ॥ संज्ञौपम्ययोश्च ॥ कंठपृष्ठग्रीवाजंघं च । शृंगमव
स्थायां च ॥ नञो जरमरमित्रमृताः ॥ सोर्मनसी अलोमोषसी ॥ क्रत्वाद
यश्च ॥ आद्युदात्तं द्व्यच्छंदसि । वीरवीर्यौ च । दे । कूलतीरतूलमूल
शालाक्षसममव्ययीभावे ॥ कंसमंथशूर्पपाय्यकांडं द्विगौ ॥ तत्पुरु
षे शालायां नपुंसके ॥ कंथा च ॥ आदिश्चिहणादीनां ॥ चेलखेटकटु
ककांडं गर्हायां ॥ चीरमुपमानं ॥ पललसूपशाकं मिश्रे ॥ कूलसूदस्थ
लकर्षाः संज्ञायां ॥ अकर्मधारये राज्यं ॥ वर्ग्यादयश्च ॥ पुत्रः पुंभ्यः ॥ ना

वक्षः ॥ ग्रामेनिवसन्तः ॥ घोषादिषु च ॥ छात्र्यादयः शालायां ॥ प्रस्थेवृद्ध
मकर्क्यादीनां ॥ मालादीनां च ॥ अमहन्नवंनगरेनुदीचां ॥ अर्मे
चावर्णंद्व्यच्त्र्यच् ॥ नभूताधिकसंजीवमद्राश्मकज्जलं ॥ अंतः ॥ स
र्वंगुणकार्त्स्न्ये ॥ संज्ञायां गिरिनिकाययोः ॥ कुमार्यांवयसि ॥ उदके
केवले ॥ द्विगौक्रतौ ॥ सभायांनपुंसके ॥ पुरेप्राचां ॥ अरिष्टगौडपूर्वेच
॥ नहास्तिनफलकमार्देयाः ॥ कुसूलकूपकुंभशालंबिले ॥ दि
क्छब्दाग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु ॥ आचार्योपसर्जनश्चांतेवा
सिनि ॥ उत्तरपदवृद्धौसर्वंच ॥ बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायां ॥ उदराश्वेषुषु

न

अ॰ धा
५२

53

स्तद्धिताः॥ ययतोश्चातदर्थे॥ अचकावशक्तौ॥ आक्रोशे च॥ संज्ञायां
कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च॥ ५॥ विभाषा तृन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु॥ बहु-
व्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने॥ संख्यायाः स्त-
नः॥ विभाषा छंदसि॥ संज्ञायां मित्राजिनयोः ष्रियागने व्यवायिनो
तरं॥ मुखं स्वांगं॥ नाव्ययदिक्छब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः
निष्ठोपमानादन्यतरस्यां॥ जातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनात्॥
क्तोकृतमितप्रतिपन्नाः॥ वा जाते॥ नञ्सुभ्यां॥ कपि पूर्वं॥ ह्रस्वांतेंत्या।
त्पूर्वं॥ बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि॥ न गुणादयोवयवाः॥ उपसर्गात्स्वां-
गं संज्ञायां॥ निरुदकादीनि च॥ अभेर्मुखं॥ अपाच्च॥ ःगपूतवीणां

चार्यो राजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः । चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः ॥
षट्च कांडादीनि ॥ कुंडं वनं । प्रस्थत्यामगाल्लं । प्रितेर्निन्यावकन्चड
डीहावभसतैगतिकारयोपपदात्कृत् । तमेव नस्यत्यादिषु युगपत्
७ ॥ द्वंद्वं द्वेच । नोत्तरपदे नुदन्तावपृथिवीरुद्रपूषमंथिषु ॥ अंतः ॥
पाथघनव्रजविञकाणां ॥ रूपमानात्तक्तः । संज्ञायामनाचितादी
नां ॥ षष्ठ्यादीनां च ॥ कारकाद्दृत श्रुतयोरेवाशिषि । इत्थंभूतेन कृत
मिति च ॥ अनो भावकर्मवचनः । मन्क्तिन्व्याख्यानशयना स
नस्थानयाजकादिक्रीताः ॥ सप्तम्याः पुण्यं कृतार्थे कलहं तृतीयायाः ॥
मिश्रं चानुपसर्गमसंधौ ॥ नञो गुणप्रतिषेधे संपाद्यर्हहितालमर्थाः

अ॰ धा
५४

ष्ठि च प्राचां ह्लादो॥ मध्याज्ञुरै॥ अमूर्धमस्तकात्स्वांगादकामे॥ बंधे च विभाषा॥ तत्पुरुषे कृति बहुलं॥ प्रावृट्शरत्कालदिवां जे॥ विभाषा वर्षक्षरशरवरात्॥ घकालतनेषु कालनाम्नः॥ शयवासवासिष्वकालात्॥ नेन्सिद्धबध्नातिषु च॥ स्थे च भाषायां॥ षष्ठ्या आक्रोशे॥ पुत्रोऽन्यतरस्यां॥ ऋतो विद्यायोनिसंबंधेभ्यः॥ विभाषा स्वसृपत्योः॥ आनङ् ऋतो द्वंद्वे॥ देवताद्वंद्वे च॥ ईदग्नेः सोमवरुणयोः॥ इद्वृद्धौ॥ दिवो द्यावा॥ दिवसश्च पृथिव्यां॥ उषासोषसः॥ मातरपितरावुदीचां॥ पितरामातरा च छंदसि॥ स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु॥ तसिलादिष्वाकृ

54

ज्रोर्ध्वकुक्षिसीरनामनाम च॥ अधेरुपरिस्थं॥ अनोरप्रधानकनीयसी
पुरुषश्चान्वादिष्टः॥ अतेरकृत्पदे। नेरनिधानं॥ प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरु
षे [illegible]॥ उपाद्द्व्यजजिनमगौरादयः॥ सोरवक्षेपणे॥ विभाषो
त्पुच्छे। द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्द्धसु बहुव्रीहौ॥ सक्थं चाक्रांतात्॥ परादि
श्छंदसि बहुलं॥ वक्तवीहा वाधांकागोः साद्रक्षे नित्यार्थेयुक्तानार
स्तिन ह्रस्वतीर देवता विधानं निध्येकोन विंशतिः॥ इति षष्ठस्य द्विती
यः पादः। अलुगुत्तरपदे। पंचम्याः स्तोकादिभ्यः॥ ओजःसहोम्भस्तमस
स्तृतीयायाः। मनसः संज्ञायां॥ आज्ञायिनि च॥ आत्मनश्च पूरणे॥ वैया
करणाख्यायां चतुर्थ्याः॥ परस्य च। हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायां॥ कारना

नधिषुच। एकहल्मादौपूरणपितयेन्यतरस्यां॥ मंथौदनसक्तुविदुव
त्रभारहारवीवधगाहेषुच॥३॥ इकोह्रस्वोड्यागालवस्य॥ एकतद्धि
तेच। आपोसंज्ञाछंदसोर्बहुलं॥ त्वेच॥ इष्टकेषीकामालानांचित
तूलभारिषु॥ खित्यनव्ययस्य॥ अरुर्द्विषदजंतस्यमुम्॥ इचएकाचो
म्प्रत्ययवच्च॥ वाचंयमपुरंदरौच॥ कारेसत्यागदस्य॥ श्येनतिल
स्यपातेञे॥ रात्रेःकृतिविभाषा॥ नलोपोनञः॥ तस्मान्नुडचिनञ्
एनयात्त्रवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्र
नाकेषुप्रकृत्या॥ एकादिश्चैकस्यचादुक्॥ नगोपाणिष्वन्यतर
स्यां॥ सहस्यसःसंज्ञायां॥ ग्रंथांतेधिकेच॥ द्वितीयेचानुपाख्ये॥ ध

त्वसुचः॥ क्यङ्मानिनोश्च॥ नकोपधायाः॥ संज्ञापूरण्योश्च॥ वृद्धि
निमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे॥ स्वांगाच्चेतोमानिनि॥ २॥ जा
तेश्च॥ पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु॥ घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगो
त्रमतहत्तेषु ङ्योनेकाचो ह्रस्वः॥ नद्याः शेषस्यान्यतरस्यां॥ उगि
तश्च॥ आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः॥ द्व्यष्टनः संख्या
यामबहुव्रीह्यशीत्योः॥ त्रेस्त्रयः॥ विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वे
षां॥ हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु॥ वा शोकष्यञ्रोगेषु॥ पाद
स्य पदाज्यातिगोपहतेषु॥ पद्यत्यतदर्थे॥ हिमकाषिहतिषु च॥ ऋ
चः शे॥ वा घोषमिश्रशब्देषु॥ उदकस्योदः संज्ञायां॥ पेषंवासवाह

अ॰ ध्या
५६

56

कवं चोष्णे। पथि च च्छंदसि॥ पृषोदरादीनि यथोपदिष्टं। संख्यावि
सायपूर्वस्याह्नस्याहन्नन्यतरस्यां ङौ॥ ढ्लोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः। सहि
वहोरोदवर्णस्य॥ साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे॥ संहितायां। कर्णे लक्ष
णस्याविष्टाष्टपंचमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य॥ नहिवृ
तिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ॥ वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशु
लकादीनां। वले। मतौ बह्वचोऽनजिरादीनां॥ शरादीनां च। इको वहे
ऽपीलोः॥ उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलं। इकः काशे। दस्ति। अष्टनः
संज्ञायां। छंदसि च। चितेः कपि। विश्वस्य वसुराटोः॥ नरे संज्ञायां॥ मि
त्रे चर्षौ॥ मंत्रे सोमाश्वेंद्रियविश्वदेव्यस्य मतौ॥ ओषधेश्च विभक्ताव

५६

अव्ययीभावे चाकाले ॥ वोपसर्जनस्य ॥ प्रकृत्याशिष्यगोवत्सह
लेषु समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु । ज्योतिर्जनपदरात्रिना
भिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबंधुषु । चरणे ब्रह्मचारिणि ।
तीर्थे ये । विभाषोदरे ॥ दृग्दृशवतुषु । इदंकिमोरीश्की ॥ आ सर्वना
म्नः ॥ विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यंचतावप्रत्यये । समः समि ॥ तिरसस्तिर्य
लोपे ॥ सहस्य सध्रिः ॥ सधमादस्थयोश्छंदसि । द्व्यंतरुपसर्गेभ्योप ईत्
ऊदनोर्देशे ॥ अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितो
त्सुकोतिकारकरागच्छेषु ॥ अर्थे विभाषा । ५ । कोः कत्तत्पुरुषेचि । र
थवदयोश्च ॥ तृणे च जातौ । का पथ्यक्षयोः । ईषदर्थे ॥ विभाषा पुरुषे

श्री॰ धा
५७

पि। रंजेश्च। घञि च भावकरणयोः॥ स्यदो जवे। अवोदैधोद्मप्रश्रथ
हिमश्रथाः॥ नांचेः पूजायां॥ क्त्विस्कन्दोः॥ जांतनशां विभाषा। भंजेश्च चि
णि॥ शास इदङ्हलोः॥ शा हौ। हंतेर्जः॥ अनुदात्तोपदेशवनतितनो
त्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति॥ वा ल्यपि। न क्तिचि दीर्घश्च। गमः
क्वौ॥ २ विड्वनोरनुनासिकस्यात्॥ जनसनखनां सञ्झलोः॥ ये वि
भाषा॥ तनोतेर्यकि। सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्यां॥ आर्धधातुके
न्मज्ञोरेपधयोरमन्यतरस्यां॥ अतो लोपः॥ यस्य हलः॥ क्यस्य विभा
षा। णेरनिटि॥ निष्ठायां सेटि। जनिता मंत्रे॥ शमिता यज्ञे। अयामंता
ल्वाय्ये ल्विष्णुषु॥ पायिलघुपूर्वात्॥ विभाषाऽऽपः। युप्लुवोर्दीर्घश्छं

S 7

प्रथमायां। ऋचितनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणां। इकः सुञि। द्व्यचोतस्ति
ङः॥ निपातस्य च॥ अन्येषामपि दृश्यते। चौ। संप्रसारणस्य। अलुक्षष्ठ्या
ज्ञाते रिको यथीभावे कोः कदिकोऽहे एकोनविंशतिः। इति षष्ठस्य तृती
यपादः॥ अङ्गस्य। हलः। नामि॥ न तिसृचतसृ। छंदस्युभयथा। नृ च। नो
पधायाः॥ सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ। वा षपूर्वस्य निगमे। सान्तमहतः संयो
११४ गस्य॥ अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणां। इन्हन्पूषा
र्यम्णां शौ। सौ च॥ अत्वसन्तस्य चाधातोः। अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङि
ति॥ अज्झनगमां सनि। तनोतेर्विभाषा। क्रमश्च क्त्वि॥ च्छ्वोः शूडनुना
सिके च। ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाः क्ङिति॥ दंशसंजस्वंजां श

वा॥चित्त विरागे॥मितांह्रस्वः॥विणमुलोर्दीर्घोन्यतरस्यां॥खचिह्र
स्वः॥ह्लादो निष्ठायां॥छादेर्घेद्व्युपसर्गस्य॥इस्मन्त्रन्क्विषु च॥गमह
नजनखनघसां लोपः॥क्ङित्यनङि॥तनिपत्योश्छंदसि॥घसिभसोर्ह
लि॥५॥ऊझल्भ्यो हेर्धिः॥श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसि॥अङितश्च॥चि
णो लुक्॥अतो हेः॥उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्॥लोपश्चास्यान्य
तरस्यांम्वोः॥नित्यंकरोतेः॥ये च॥अत उत्सार्वधातुके॥श्नसोरल्लोपः॥श्ना
भ्यस्तयोरातः॥ई हल्यघोः॥इद्दरिद्रस्य॥भियोन्यतरस्यां॥जहातेश्च॥आच
हौ॥लोपो यि॥घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च॥अत एकहल्मध्येनादेशादे
लिटि॥६॥थलि च सेटि॥तॄफलभजत्रपश्च॥राधो हिंसायां॥वाजॄभ्रमुत्रसां

न्दसि॥ क्षियः॥ निष्ठायामण्यदर्थे॥ ३॥ वाक्रोशदैन्ययोः॥ स्यसिच्सीयुट्
तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च॥ दीङो यु
डचि क्ङिति॥ आतो लोप इटि च॥ ईद्यति॥ घुमास्थागापाजहातिसां ह
लि॥ एर्लिङि॥ वान्यस्य संयोगादेः॥ न ल्यपि॥ मयतेरिदन्यतरस्यां॥ लुङ्
लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः॥ आडजादीनां॥ छन्दस्यपि दृश्यते॥ न माङ्योगे॥ ब
हुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि॥ इरयो रे॥ अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ॥
अभ्यासस्यासवर्णे॥ स्त्रियाः॥ वाम्शसोः॥ ४॥ इणो यण्॥ एरनेकाचोऽसं
योगपूर्वस्य॥ ओः सुपि॥ वर्षाभ्वश्च॥ न भूसुधियोः॥ छन्दस्युभयथा॥ हु
श्नुवोः सार्वधातुके॥ भुवो वुग्लुङ्लिटोः॥ ऊदुपधाया गोहः॥ दोषो णौ॥

अ॰ध्या
५६

दारकाणांप्रस्थस्फवर्वंहिगर्वर्षित्रप्द्राघिवृंदाः॥बहोर्लोपोभूचब
होः॥इष्ठस्ययिट्॥ज्यादादीयसः॥र ऋतोहलादेर्लघोः॥विभाषर्जोः
छंदसि॥प्रकृत्यैकाच॥इनण्यनपत्ये॥गाथिविदथिकेशिगणिप
णिनश्च॥संयोगादिश्च॥अन्॥येचाभावकर्मणोः॥आत्माध्वानौखे
नमपूर्वोपत्येवर्मणः॥ब्राह्मोजातौ॥कार्मस्ताच्छील्ये॥औक्षमनपत्ये॥दां
डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवाशिनायनिभ्रौणह
त्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि॥ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वी
हिरण्ययानिछंदसि॥अंगस्यपराङ्गापोदिडुर्नोवोक्षोशेणोञ्छत्
ल्भ्यस्थलिचमंत्रेरक्तपंचदश॥इतिषष्ठस्यचतुर्थःपाद॥षष्ठे

फणांचसप्तानां॥नशसदद्ववादिगुणानां॥अर्वणस्त्रसावनञः॥मघ
वाबहुलं॥भस्य॥पादःपत्॥वसोःसंप्रसारणं॥वाहऊठ्॥श्वयुवम
घोनामतद्धिते॥अल्लोपोनः॥षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि॥विभाषाङिश्योः॥
नसंयोगाद्वमन्तात्॥अच॥उदईत्॥आतोधातोः॥७॥मंत्रेष्वाङ्यादेरात्म
नः॥तिविंशतेर्डिति॥टेः॥नस्तद्धिते॥अह्नष्टखोरेव॥ओर्गुणः॥ढेलोपो
कद्र्वाः॥यस्येतिच॥सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानांयउपधायाः॥हलस्त
द्धितस्य॥आपत्यस्यचतद्धितेनाति॥क्यच्व्योश्च॥बिल्वकादिभ्यश्छस्य
लुक्॥तुरिष्ठेमेयःसु॥टेः॥स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणांयणादि
परंपूर्वस्यचगुणः॥प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृं

अ॰ ध्या
६०

समासेनन्नुपूर्वेक्त्वोल्यप् ॥ क्वापि च्छंदसि ॥ सुपांसुलुक्पूर्वसवर्णाच्छे
याडाड्यायाजालः ॥ अमोमश् ॥ न ॥ लोपस्त आत्मनेपदेषु ॥ ध्वमो ध्वात् ॥
यजध्वैनमितिच ॥ तस्यतात् ॥ तप्तनप्तनथनाश्च ॥ इदंतो मसि ॥ क्त्वोय
क् ॥ इष्ट्वीनमितिच ॥ स्नात्व्यादयश्च ॥ आज्जसेरसुक् ॥ अश्वक्षीरवृषल
वणानामात्मप्रीतौ क्यचि ॥ आमि सर्वनाम्नः सुट् ॥ त्रेस्त्रयः ॥ ह्रस्वनद्या
पोनुट् ॥ षट्चतुर्भ्यश्च ॥ श्रीग्रामण्योश्छंदसि ॥ गोः पादांते ॥ इदितो नुम्
धातोः ॥ शे मुचादीनां ॥ मस्जिनशोर्झलि ॥ २ रधिजभोरचि ॥ नेट्यलिटि
रधेः ॥ रभेरशब्लिटोः ॥ लभेश्च ॥ आङो यि ॥ उपात्प्रशंसायां ॥ उपसर्गा
त्खलघञोः ॥ न सुदुर्भ्यां केवलाभ्यां ॥ विभाषा चिण्णमुलोः ॥ उगिदचां ।

66

धपायसमाप्तः ॥ युवोरनाकौ ॥ आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्य
यादीनां ॥ झोऽन्तः ॥ अदभ्यस्तात् । आत्मनेपदेष्वनतः । शीङो रुट् । वे
त्तेर्विभाषा ॥ बहुलं छंदसि ॥ अतो भिस ऐस् । बहुलं छंदसि । नेदमद
सोरकोः ॥ टाङसिङसामिनात्स्याः । ङेर्यः । सर्वनाम्नः स्मै ॥ ङसिङ्योः स्मा
त्स्मिनौ ॥ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ॥ जसः शी ॥ औङ आपः ॥ नपुंसकाच्च ॥
जश्शसोः शिः ॥ २ ॥ अष्टाभ्य औश् ॥ षड्भ्यो लुक् स्वमोर्नपुंसकात् । अ
तोऽम् ॥ अड्डतरादिभ्यः पंचभ्यः । नेतराच्छंदसि । युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् । ङे
प्रथमयोरम् । शसो न् । भ्यसो भ्यम् । पंचम्या अत् ॥ एकवचनस्य च ॥ साम
आकं ॥ आत औ णलः । तुह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्यां ॥ विदेः शतुर्वसु

अ॰ ७ पा
६१

62

डुहोरामुदात्तः ॥ अम् संबुद्धौ । ॠत इद्धातोः । ५ । उपधायाश्च । उदोष्ठ्य-
पूर्वस्य ॥ बहुलं छंदसि । युवोरस्थाम्यो लोपस्तरधिश्यापूप्यक्नोत्दपधाया-
ह्रिणि ॥ इति सप्तमस्य प्रथमः पादः ॥ सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ॥ अतो ल्रां-
तस्य ॥ वदव्रजहलंतस्याचः । नेटि ॥ ह्म्यंतक्षणश्वसजागृणिश्व्येदितां ।
ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ अतो हलादेर्लघोः ॥ नेड्वशि कृति ॥ तितुत्रथसिसुस-
रकसेषु च । एकाच उपदेशेनुदात्तात् ॥ श्र्युकः किति ॥ सनि ग्रहगुहो-
श्च । कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि ॥ श्वीदितो निष्ठायां ॥ यस्य विभाषा
आदितश्च ॥ विभाषा भावादिकर्मणोः । क्षुब्धस्वांतध्वांतलग्नम्लिष्ट

सर्वनामस्थानेधातोः॥ भुजेरसमासे। नपुंसकस्यझलचः॥ इको
चिविभक्तौ॥ तृतीयादिषुभाषितपुंस्कंपुंवद्गालवस्य॥ अस्थिद
धिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः॥ छन्दस्यपिदृश्यते। ईचद्विवचने। नाभ्यस्ता
च्छतुः॥ वानपुंसकस्य॥ आच्छीनद्योर्नुम्॥ ४॥ शप्श्यनोर्नित्यं॥ साव
नडुहः॥ दृक्स्ववःस्वतवसां छन्दसि॥ दिवऔत्॥ पथिमथ्यृभुक्षामा
त्॥ इतोत्सर्वनामस्थाने॥ थोन्थः॥ भस्यटेर्लोपः॥ पुंसोसुङ्॥ गोतोणि
त्॥ णलुत्तमोवा॥ सख्युरसंबुद्धौ॥ अनङ्सौ॥ ऋदुशनस्पुरुदंसो
नेहसांच॥ तृज्वत्क्रोष्टुः॥ स्त्रियांच॥ विभाषातृतीयादिष्वचि॥ चतुरन

लादेः ॥ स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते ॥ ग्रहोऽलिटि दीर्घः ॥ वृतो वा ॥ न लि-
ङि ॥ सिचि च परस्मैपदेषु ॥ २ ॥ इट्सनि वा ॥ लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ॥ ऋ-
तश्च संयोगादेः ॥ स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा ॥ रधादिभ्यश्च ॥ नि-
रः कुषः ॥ इण्निष्ठायां ॥ तीषसहलुभरुषरिषः ॥ सनिवंतर्द्धभ्रस्जदंभु-
श्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनां ॥ क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः ॥ पूङश्च ॥ वसतिक्षुधोरि-
ट् ॥ अंचेः पूजायां ॥ लुभो विमोहने ॥ जॄव्रश्च्योः क्त्वि ॥ उदितो वा ॥ सेसि-
चि कृतचृतछृदतृदनृतः ॥ गमेरिट् परस्मैपदेषु ॥ न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः ॥ ता-
सि च क्लृपः ॥ ३ ॥ अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यं ॥ उपदेशेऽत्वतः ॥ ऋ-

।विरिश्वफांटवाटानिमंथनस्तमः सक्ताविस्फूर्तस्तुरम्भायामसन्न
शेषु। धृषिञ्शासीवैयात्ये॥ हृदः स्थूलवल्लयोः।२।क्लौपरिहृदः॥
कुब्जगहनयोः कषः॥ सुषिरविश्लथे॥ श्रेईः संनिविस्पः॥ श्रम
स्त्राविद्ध्ये॥ रोरध्ययनेवृत्तं॥ वाहात्तश्वंनश्री हस्तस्पष्टवृत्तन्द
श्ना॥ हृष्यमत्वरसंघुषास्वनां॥ हृषेर्लोमसु॥ श्वयत्विनश्च। ऊरुक्टरे
स्कंदसि॥ श्रपरिकनाश्च। मोमेक्करितः॥ ग्रसितस्कन्नितस्तमितो
त्रभितवत्तविकस्ताविश्रस्तं ध्वांतलभ्रणान्तनदृंतंर्ददंतवतान्तवस्त्री
स्वलितिहारितिह्न मितिवमित्यभिमीतिच॥ श्रार्द्धधातुकस्येड्।

अ: ६०। शेषे लोपः। मपर्यन्तस्य। युवावौ द्विवचने। यूयवयौ जसि। त्वाहौ सौ।
६२ तुभ्यमह्यौ ङयि। तवममौ ङसि। त्वमावेकवचने। प्रत्ययोत्तर
पदयोश्च। त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ। अचि र ऋतः। ५। जराया
जरसन्यतरस्यां। त्यदादीनामः। किमः कः। कुतिहोः। क्वाति। त
दोः सः सावनन्त्ययोः। अदस औ सुलोपश्च। इदमो मः। दश्च
यः सौ। इदोय् पुंसि। अनाप्यकः। हलि लोपः। मृजेर्वृद्धिः। अ
चो ञ्णिति। अत उपधायाः। तद्धितेष्वचामादेः। किति च। सिचि
वृद्धिरिटसन्यच: आतो जरायाश्च षष्ठ्यादौ। इति सप्तमस्य

63

तोभारद्वाजस्य। वभूथाततंथजगृम्मववर्थेतिनिगमे। विभाषा
सृजिदृशोः॥ इडत्यर्तिव्ययतीनां। वस्वेकाजाद्घसां। विभाषाग
महनविदविशां॥ सनिससनिवांसं॥ ऋद्धनोः स्ये। अंजेः सिचि॥ स्तु
सुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु॥ यमरमनमातां सक् च॥ स्मिपूङ्रंज्वशां
सनि। किरश्च पंचभ्यः॥ रुदादिभ्यः सार्वधातुके॥ ईशः से॥ ईडजनो
र्ध्वे च। लिङः सलोपोनंत्यस्य॥ अतोयेयः। ध॥ आतोङितः॥ आनेमु
क्। ईदासः॥ अष्टनआविभक्तौ॥ रायोहलि। युष्मदस्मदोरना
देशे॥ द्वितीयायां च॥ प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायां॥ योचि॥ शे

त्रे श्रे·व्या ६६

64

न्त्रस्यपरस्य। दीर्घोद्ववहणस्य। प्राचांनगरांते। जंगलधेनुवलजां
तस्यविभाषितमुत्तरं॥ अर्धात्परिमाणस्यपूर्वस्यतुवा। नातःपरस्य
प्रवाहणस्यढे। तत्प्रत्ययस्यच। नञःशुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनि
पुणानां॥ यथातथयथापुरयोःपर्यायेण। हनस्तोचिण्णलोः॥ आ
तोयुक्चिण्कृतोः॥ नोदात्तोपदेशस्यमान्तस्यानाचमेः॥ जनिवध्यो
श्च॥ अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातांपुङ्णौ। शाच्छासाह्वाव्यावेपां
युक्॥ वोविधूननेजुक्॥ लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यांस्नेहविपातने
भियोहेतुभयेषुक्॥ ५॥ स्फायोवः॥ शदेरगतौतः। रुहःपोन्यतरस्यां

द्धितष्वचामादेः॥ देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात्
केकयमित्रयुप्रलयानांयादेरियः॥ नय्वाभ्यांपदांताभ्यांपूर्वौतु
ताभ्यामैच्॥ द्वारादीनांच॥ न्यग्रोधस्यचकेवलस्य॥ नकर्मव्यति
हारे॥ स्वागतादीनांच॥ श्वादेरिञि॥ पदांतस्यान्यतरस्यां॥ उत्तरप
दस्य॥ अवयवादृतोः॥ सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्य॥ दिशोमद्राणां॥ प्रा
चांग्रामनगराणां॥ संख्यायाःसंवत्सरसंख्यस्यच॥ वर्षस्याभ
विष्यति॥ परिमाणांतस्यासंज्ञाशाणयोः॥ जेप्रोष्ठपदानां॥ हृद्भग
सिंध्वंतेपूर्वपदस्यच॥ अनुशतिकादीनांच॥ १॥ देवताद्वंद्वेच॥ ने

अ॰ धा

६५

गं ५

65

ष्ठिवुक्लमुचमां ष्ठिति ॥ क्रमः परस्मैपदेषु ॥ इषुगमियमां छः ॥ पाघ्राध्मा
स्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छ
पश्यर्च्छधौशीयसीदाः ॥ ज्ञाजनोर्जा ॥ प्वादीनां ह्रस्वः ॥ ध ॥ मीनातेर्नि
गमे ॥ मिदेर्गुणः ॥ जुसि च ॥ सार्वधातुकार्धधातुकयोः ॥ जाग्रोविचिण्ण
ल्ङित्सु ॥ पुगन्तलघूपधस्य च ॥ नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ॥ भू
सुवोस्तिङि ॥ उतो वृद्धिर्लुकि हलि ॥ ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ गुणोपृक्ते ॥ तृण
हइम् ॥ ब्रुव ईट् ॥ यङो वा ॥ तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ॥ अस्तिसिचोपृक्ते
बहुलं छन्दसि ॥ रुदश्च पंचभ्यः ॥ अड्गार्ग्यगालवयोः ॥ अतः सर्वेषां
५ ॥ अतो दीर्घो यञि ॥ सुपि च ॥ बहुवचने झल्येत् ॥ ओसि च ॥ आङि चापः

प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः। न यासयोः। उदीचामातः
स्थानेयकपूर्वायाः॥ भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वानञ्पूर्वाणामपि॥ अभाषि
तपुंस्काच्च॥ आदाचार्याणां। ठस्येकः। इसुसुक्तान्तात्कः। चजोः कुघि
ण्ण्यतोः॥ न्यंक्वादीनां च। हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु॥ अभ्यासाच्च। हेरचङि। सनलि
टोर्जेः। विभाषा चेः॥ न क्वादेः॥ अजिवृज्योश्च॥ भुजन्युब्जौ पाण्युपता
पयोः। प्रयाजानुयाजौ यज्ञांगे। वंचेर्गतौ। ओक उचः के। ण्य आवश्य
के। यजयाचरुचप्रवचर्चश्च। वचोऽशब्दसंज्ञायां॥ प्रयोज्यनियोज्यौ श
क्यार्थे॥ भोज्यं भक्ष्ये। घोर्लोपो लेटि वा॥ ओतः श्यनि। क्सस्याचि। लुग्वा
दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दंत्ये। शमामष्टानां दीर्घः श्यनि। ष्ठिवु

श्री· धा
६६

श्वयतेरः । पतः पुम् । वच उम् । १ शीङः सार्वधातुके गुणः । अयङ्यि
क्ङिति ॥ उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः । एतेर्लिङि । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः
च्वौ च ॥ रीङ् ऋतः । रिङ् शयग्लिङ्क्षु । गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः । यङि च ॥ ईघ्रा
ध्मोः ॥ अस्य च्वौ ॥ क्यचि च ॥ अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासाग
र्धेषु ॥ न च्छन्दस्यपुत्रस्य । दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति ॥ अश्वा
घस्यात् ॥ देवसुम्नयोर्यजुषि काठके ॥ कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः ॥ द
तिस्यतिमास्थामित्ति किति । २ घ्राध्मोरन्यतरस्याम् ॥ दधातेर्हिः ॥ जहा
तेश्च क्त्वि ॥ विभाषा छन्दसि । सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च
दो दद्घोः ॥ अच उपसर्गात्तः ॥ अपो भि । सस्यार्द्धधातुके । तासस्त्योर्लो

संबुद्धौ च ॥ अंबार्थनद्योर्ह्रस्वः । ह्रस्वस्य गुणः । जसि च ॥ ऋतो ङिसर्व
नामस्थानयोः ॥ घेर्ङिति आण्नद्याः ॥ याडापः । सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्व
श्च ॥ विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्यां । ङेराम्नद्याम्नीभ्यः ॥ इदुद्भ्यां । औ
दच्च घेः ॥ आङो नास्त्रियां । देविकादेवतास्फायोत्तुजमीनातेरनो ह्वा
दश ॥ इति सप्तमस्य तृतीयः पादः ॥ णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ॥ नाग्
लोपिशास्वृदितां ॥ भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्यां ॥ लो
पः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य । तिष्ठतेरित् जिघ्रतेर्वा ॥ उर्ऋत् । नित्यं छन्दसि
दयतेर्दिगि लिटि । ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ऋच्छत्यृतां । शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा ।
केऽणः ॥ न कपि ॥ आपोऽन्यतरस्यां ॥ ऋदृशोऽङि गुणः ॥ अस्यतेस्थुक्

श्री॰धा

६७

67

ण्यपरे ॥ ध ॥ स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनांवा ॥
गुणोयङ्लुकोः ॥ दीर्घोकितः ॥ नीग्वंचुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कंदां
नुगतोनुनासिकांतस्य ॥ जपजभदहदशभंजपसांच ॥ चरफलोश्च ॥
उत्परस्यातः ॥ तिच रीगृदुपधस्यच ॥ रुग्रिकौचलुकि ॥ ऋतश्च ॥ स
न्वल्लघुनिचङ्परेनग्लोपे ॥ दीर्घोलघोः ॥ अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तॄस्प
शां ॥ विभाषावेष्टिचेष्ट्योः ॥ ईचगणः ॥ णोवशीड घुम्न्होःघाईर्वोह्व
वतिसप्तदश ॥ इतिसप्तमस्यचतुर्थः ॥ पादः सप्तमोध्यायसमाप्तः ॥०॥
सर्वस्यद्वे तस्यपरमाम्रेडितं ॥ अनुदात्तंच ॥ नित्यवीप्सयोः ॥ परेर्वर्जे
ने ॥ प्रसमुपोदः पादपूरणे ॥ उपर्यध्यधसः सामीप्ये ॥ वाक्यादेरामं

पः॥ रिच॥ ह एति॥ यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः॥ सनिमीमाघुरभलभशकप
तपदामच इस्॥ आप्ज्ञप्यृधामीत्॥ दंभ इच्च॥ मुचोकर्मकस्य गुणो वा॥ अ
त्र लोपोभ्यासस्य॥ ह्रस्वः॥ हलादिः शेषः॥ ३॥ शर्पूर्वाः खयः॥ कुहोश्चुः॥ न
कवतेर्यङि॥ कृषेश्छंदसि॥ दाधर्तिदर्धर्तिदर्धर्षिबोभूतुतेतिक्तेलर्ष्या
पनीफणत्संसनिष्यदत्करिक्रत्कनिक्रदद्भरिभ्रद्दविध्वतोदविद्युत
त्तरित्रतःसरीसृपतंवरीवृजन्मर्मृज्यागनीगंतीति च॥ उरत्॥ द्युतिस्वा
प्योः संप्रसारणं॥ व्यथो लिटि॥ दीर्घ इणः किति॥ अत आदेः॥ तस्मान्नु
ड् द्विहलः॥ अश्नोतेश्च॥ भवतेरः॥ ससूवेति निगमे॥ निजां त्रयाणां गुणः
श्लौ॥ भृञामित्॥ अर्तिपिपर्त्योश्च॥ बहुलं छंदसि॥ सन्यतः॥ ओः पुय

अ॰ध्या
६८

कच्चिद्यत्रयुक्तं ॥ नहप्रत्यारंभे ॥ सत्यंप्रश्ने अंगाप्रतिलोम्ये ॥
हि च । छंदस्यनेकमपिसाकांक्षं ॥ यावद्यथाभ्यां ॥ पूजायांनानंतरं उ
पसर्गव्यपेतं च । तुपश्यपश्यताहैः पूजायां ॥ किंक्रियाप्रश्नेनुपस
र्गमप्रतिषिद्धं ॥ लोपेविभाषा ॥ एहिमन्येप्रहासेलृट् । जात्वपूर्वं ॥ किं
वृत्तं च ॥ चिदुत्तरं ॥ आहोउताहोचानंतरं । शेषेविभाषा ॥ गत्यर्थलो
टालृण्नचेत्कारकंसर्वान्यत् ॥ लोट्च ॥ विभाषितंसोपसर्गमनुत्त
म ॥ हंतेच ॥ आमएकांतरमामंत्रितमनंतिके ॥ यद्धितुपरंछंदसि ॥
चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः ॥ चादिषुच ॥ चवायोगेप्रथ
मा ॥ हेतिक्षियायां ॥ ३ ॥ अहेतिविनियोगेच ॥ चाहलोपएवेत्यवधारणं

68

न्त्रितस्यासूयासम्मतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ॥ एकं बहुव्रीहिव
त् ॥ आबाधे च ॥ कर्मधारयवदुत्तरेषु ॥ प्रकारे गुणवचनस्य ॥ अ
कृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्यां ॥ यथास्वे यथायथं ॥ द्वंद्वं रहस्यमर्या
दावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु ॥ पदस्य ॥ पदात् ॥
अनुदात्तं सर्वमपादादौ ॥ आमंत्रितस्य च ॥ युष्मदस्मदोः षष्ठीचतु
र्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ ॥ १ ॥ बहुवचनस्य वस्नसौ ॥ तेमयावेक
वचनस्य ॥ त्वामौ द्वितीयायाः ॥ न चवाहाहैवयुक्ते ॥ पश्यार्थैश्चाना
लोचने ॥ सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ॥ तिङो गोत्रादीनि कुत्सना
भीक्ष्ण्ययोः ॥ तिङ्ङतिङः ॥ नलुट् ॥ निपातैर्यद्यदिहंतकुविन्नेच्चेच्चण्

भ्यः। झयः संज्ञायां॥ आसंदीवदष्टीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुम
ण्वच्चर्मण्वति॥ उदन्वानुदधौ च। राजन्वान्सौराज्ये॥ छंदसीरः॥ अ
नो नुट्॥ नाद्घस्य। कृपो रो लः॥ उपसर्गस्यायतौ। ग्रो यङि॥२॥ अचि वि
भाषा॥ परेश्च घांकयोः॥ संयोगांतस्य लोपः॥ रात्सस्य॥ धि च। झलो झ
लि॥ ह्रस्वादंगात्॥ इट ईटि॥ स्कोः संयोगाद्योरंते च॥ चोः कुः॥ हो ढः॥ दादे
र्धातोर्घः॥ वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहां॥ नहो धः॥ आहस्थः॥ व्रश्चभ्रस्जसृ
जमृजयजराजभ्राजच्छशां षः॥ एकाचो बशो भष् झषंतस्य स्ध्वोः
दधस्तथोश्च॥ झलां जशोंते॥ झषस्तथोर्धोऽधः॥२॥ षढोः कः सि॥ रदा
भ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः॥ संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः॥ ल्वादिभ्यः

चादिलोपे विभाषा ॥ वैवावेति च छंदसि ॥ एकान्याभ्यां समर्थाभ्यां
हृत्यान्नित्यं ॥ पूजनात्पूजितमनुदात्तं ॥ काष्ठादिभ्यः ॥ सगतिरपि तिङ्
कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ ॥ गतिर्गतौ ॥ तिङ्चोदात्तवति ॥ आमंत्रितं
पूर्वमविद्यमानवत् ॥ नामंत्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनं ॥ वि
भाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ॥ सर्वस्य बहुवचनस्य शेषे देति
चतुर्दश ॥ इति अष्टमस्य प्रथमः पादः ॥ पूर्वत्रासिद्धं ॥ नलोपः सु
प्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ॥ नमुने ॥ उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितो
नुदात्तस्य ॥ एकादेश उदात्तेनोदात्तः ॥ स्वरितो वानुदात्ते पदादौ ॥ नलो
पः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ न ङिसंबुद्ध्योः ॥ मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादि

अ·ध्य

८०

दः॥ तिप्यनस्तेः॥ सिपिधातोरुर्वा॥ दश्च॥ र्वोरुपधाया दीर्घ इकः॥ हलिच॥ उपधायांच॥ नभकुर्छुरां॥ अदसोसेर्दादुदोमः॥ ध॥ एतईद्बहुवचने॥ वाक्यस्यटेःप्लुतउदात्तः॥ प्रत्यभिवादेशूद्रे॥ दूराद्धूतेच॥ हैहेप्रयोगेहैहयोः॥ गुरोरनृतोनंत्यस्याप्येकैकस्यप्राचां॥ ओमभ्यादाने॥ येयज्ञकर्मणि॥ प्रणवष्टेः॥ याज्यांतः॥ ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः॥ अग्नीत्प्रेषणेपरस्यच॥ विभाषापृष्टप्रतिवचनेहेः॥ निगृह्यानुयोगेच॥ आम्रेडितंभर्त्सने॥ अंगयुक्तंतिङाकांक्षं॥ विचार्यमाणानां॥ पूर्वंतुभाषायां॥ प्रतिश्रवणेच॥ अनु

८०

ओदितश्च ॥ क्षियो दीर्घात् ॥ श्योस्पर्शे ॥ अंचोनपादाने ॥ दिवो विजि
गीषायां ॥ निर्वाणो वाते ॥ शुषः कः ॥ पचो वः ॥ क्षायो मः ॥ प्रस्त्योन्यतर
स्यां ॥ अनुपसर्गात्फुल्लक्षीवकृशोल्लाघाः ॥ नुदविदोंदत्राघ्राह्रीभ्यो
न्यतरस्यां ॥ नध्याख्यापृमूर्छिमदां ॥ वित्तो भोगप्रत्यययोः ॥ भित्तं श
कलं ॥ ऋणमाधमर्ण्ये ॥ ३ ॥ नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्तसूर्त गूर्तानि
छंदसि ॥ क्विन्प्रत्ययस्य कुः ॥ नशेर्वा ॥ मो नो धातोः ॥ म्वोश्च ॥ ससजु
षो रुः ॥ अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च ॥ अहन् ॥ रोसुपि ॥ अम्नरूधरव
रित्युभयथा छंदसि ॥ भुवश्च महाव्याहृते ॥ वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां

अ॰ धा॰
७१

भगो अघो अपूर्वस्य योशि ॥ व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ॥ लोपः
शाकल्यस्य ॥ ओतो गार्ग्यस्य १ उञि च पदे ॥ हलि सर्वेषां ॥ मोनुस्वारः ॥ न
श्चापदांतस्य झलि ॥ मो राजि समः क्वौ ॥ हे मपरे वा ॥ नपरे नः ॥ ङ्णोः कुक्टु
क्शरि ॥ डःसि धुट् ॥ नश्च ॥ शि तुक् ॥ ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यं ॥ मय
उञो वो वा ॥ विसर्जनीयस्य सः ॥ शर्परे विसर्जनीयः ॥ वा शरि ॥ कुप्वोः ≍क≍
पौ च ॥ सोपदादौ ॥ इणः षः ॥ नमस्पुरसोर्गत्योः ॥ २ ॥ इदुदुपधस्य चाप्रत्य
यस्य ॥ तिरसोन्यतरस्यां ॥ द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे ॥ इसुसोः सामर्थ्ये
नित्यं समासेनुत्तरपदस्थस्य ॥ अतः कृकमिकंसकुंभपात्रकुशाक
र्णीष्वनव्ययस्य ॥ अधःशिरसी पदे ॥ कस्कादिषु च ॥ छंदसि वाप्राम्रेडित

72

दात्तं प्रश्नांताभिपूजितयोः ॥ ५ ॥ चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने ॥ उपरिस्वि
दासीदिति च ॥ स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु ॥ क्षि
याशीःप्रैषेषु तिङाकांक्षं ॥ अनंत्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः ॥ प्लुतावैच इ
दुतौ ॥ एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ ॥ तयोर्य्वावचि सं
हितायां ॥ इर्ध्व चाचि बहोर्नैसते तरद्धिदित्यष्टौ ॥ इति अष्टमस्य द्वितीयः पा
दः ॥ ॥ मतुवसो रु संबुद्धौ छंदसि ॥ अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ॥ आ
तोऽटि नित्यं ॥ अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः ॥ समः सुटि ॥ पुमः खय्यम्परे ॥ न
श्छव्यप्रशान् ॥ उभयथर्क्षु ॥ दीर्घादटि समानपादे ॥ नॄन्पे ॥ स्वतवान्पायौ ॥
कानाम्रेडिते ॥ ढो ढे लोपः ॥ रो रि ॥ खरवसानयोर्विसर्जनीयः ॥ रोः सुपि ॥ भो

अ॰ ध्या
७२

स्यंदतेरप्राणिषु॥ वेः स्कंदेरनिष्ठायां॥ परेश्च॥ परिस्कंदः प्राच्यभरतेषु॥
स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः॥ वेः स्कभ्नातेर्नित्यं॥ इणः षीध्वंलुङ्लिटां
धोंगात्॥ विभाषेटः॥ समासेंगुलेः संगः॥ ४॥ भीरोः स्थानं॥ अग्नेः स्तुत्स्तो
मसोमाः॥ ज्योतिरायुषः स्तोम॥ मातृपितृभ्यां स्वसा॥ मातुःपितुर्भ्यामन्य
तरस्यां॥ अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायां॥ उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः॥
सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः॥ निनदीभ्यां स्नातेः कौशले॥ सूत्रं प्रति
ष्णातं॥ कपिष्ठलो गोत्रे॥ प्रष्ठोग्रगामिनि॥ वृक्षासनयोर्विष्टरः॥ छंदोनाम्नि
च॥ गवियुधिभ्यां स्थिरः॥ विकुशमिपरिभ्यः स्थलं॥ अंबांबगोभूमिस
व्यापद्वित्रिकुशेकुशंक्वंगुमंजिपुंजिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः॥ सुषामा

७२

यो ॥ कः करत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः ॥ पंचम्याः परावध्यर्थे ॥ पा
तौ च वकलं ॥ षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु इडायां वा ॥ उ
पसर्गात्तस्य मूर्धन्यः ॥ सहेः साडः सः ॥ इएको ॥ नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽ
पि ॥ आदेशप्रत्यययोः ॥ शासिवसिघसीनां च ॥ ३ ॥ स्तौतिण्योरेव षण्य
भ्यासात् ॥ सः स्विदिस्वदिसहीनां च ॥ प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि ॥ स्थादि
ष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ॥ उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभ
तिस्थासेनयसेधसिचसंजस्वजां ॥ सदिरप्रतेः ॥ स्तम्भेः ॥ अवाच्चालंब
नाविदूर्ययोः ॥ वेश्च स्वनो भोजने ॥ परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवु
सहसुट्स्तुस्वंजां ॥ सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि ॥ अनुविपर्यभिनिभ्यः

अ·ध्या
७२

73

कार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योसंज्ञायामपि ॥ विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः
अह्नोदंतात् । वाह्नमाहितात् ॥ पानंदेशे । वाभावकरणयोः ॥ प्राति
पदिकांतनुम्विभक्तिषु च ॥ एकाजुत्तरपदेणः ॥ कुमति च ॥ उपसर्गा
दसमासेपिणोपदेशस्य ॥ हिनुमीना । आनि लोट् ॥ नेर्गदनदपतप
दघुमास्यतिहंतियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनो
तिदेग्धिषु च ॥ शेषे विभाषाकखादावषांतउपदेशे ॥ अनिते ॥ अंतः
॥१॥ उभौसाभ्यासस्य । हंतेरत्पूर्वस्य । वमोर्वा ॥ अंतरदेशे ॥ अयनं च
छंदस्यवग्रहात् । नश्चधातुस्थोरुषुभ्यः ॥ उपसर्गादनोत्परः ॥ कृत्य
चः णिविभाषा । हलश्चेजुपधात् । इजादेःसनुमः । वानिंसनिक्षनिंदां । न

७२

दिषुच॥ एतिसंज्ञायामगात्॥ नक्षत्राद्वा॥ ह्रस्वात्तादौतद्धिते। निसस्तपतावना
सेवने। ४ युष्मत्तत्ततक्षुष्वंतःपादं। यजुष्येकेषां। स्तुतस्तोमयोश्छंदसि।
पूर्वपदात्। सुञः॥ सनोतेरनः॥ सहेःपृतनर्त्ताभ्यांच। नरपरसृपिसृजिस्पृ
शिस्पृहिसवनादीनां॥ सात्पदाद्योः। सिचोयङि॥ सेधतेर्गतौ। प्रतिस्तब्ध
निस्तब्धौच। सोढः। स्तंभुसिवुसहांचङि। सुनोतेःस्यसनोः॥ सदेःपरस्यलि
टि। निव्यभिभ्योड्व्यवायेवाछंदसि। मतुवसोरुक्तिचेडुडुस्तोतिरपो
मीरेषुष्मस्मन्नदष्टा॥ इति अष्टमस्य तृतीयपादः। रषाभ्यांनोणःसमा
नपदे॥ अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपि। पूर्वपदात्संज्ञायामगः। वनंपुरगा
मिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटराग्रेभ्यः। प्रनिरंतःशरेक्षुप्लक्षाम्र

सू॰ व्या॰ लवानां॰ श्लग्ना॥ श्वाभ्यामुभौ लुभावो ल्पे ष्टौ॥ इति श्री अष्ट
माध्यायस्य चतुर्थः पादः अष्टमोध्यायः ८ संवत्
१८६८ आसोजमासे कृष्णपक्षे ७ एपा तिथौ प्रतिपदायां वा
सरे मंगलस्य लिखितं नंददास वैष्णवेन श्रीरामायनमः

७१

74

२३

रामा॰
७४

भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपां। षात्पदान्तात्। नशेः षान्तस्य। पदान्तस्य। पद
व्यवायेऽपि। क्षुभ्नादिषु च। स्तोः श्चुना श्चुः। २। ष्टुना ष्टुः। न पदान्ताट्टोरनाम्॥
तोः षि। शात्॥ यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा॥ अचो रहाभ्यां द्वे॥ अन
चि च। नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य। शरोऽचि। त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य
सर्वत्र शाकल्यस्य॥ दीर्घादाचार्याणां॥ झलां जश् झशि॥ अभ्यासे च
र्च। खरि च। वावसाने॥ अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः॥ अनुस्वारस्य य
यि परसवर्णः॥ वा पदान्तस्य। तोर्लि॥ उदः स्थास्तंभोः पूर्वस्य। झयो
होऽन्यतरस्यां। शश्छोऽटि। हलो यमां यमि लोपः। झरो झरि सवर्णे॥ उ
दात्तादनुदात्तस्य स्वरितः॥ नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगा